KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI: 1002

ÂLÎ PAŞA

Yılmaz ÖZTUNA

TURK BÜYÜKLERİ DİZİSİ: 106

Kapak Düzeni : Saim ONAN

ISBN 975-17-0265-8
© Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988

Onay : 19.8.1988 tarih ve 928-1-3879 sayı
Baskı Sayısı : 8.000
Kılıçaslan Matbaacılık Ltd.Şti., ANKARA

İÇİNDEKİLER

Önsöz 5

I. Hayatı 7

II. Devri 73

III. Şahsiyeti 101

IV. Kaynaklar 141

ÖNSÖZ

Âlî Paşa (1815-1871), bütün Türk tarihinin yetiştirdiği en büyük devlet adamı ve diplomatlarından biridir. Tanzimat dönemine yön veren üçlü'nün (triomvira) ikinci şahsiyetidir. Tanzimat'ın lideri Mustafa Reşid Paşa'dan sonra gelen devlet adamı. Üçüncü kişi ise Keçeci-zâde Fuad Paşa'dır. Bu üç dehâ sahibi adam, İmparatorluk Türkiyesi'nde, XIX. asrın ortalarında parlak bir dönem yaşattılar. Âlî ve Fuad Paşalar, yaşça akran ve çok yakın arkadaş olup şaşırtıcı denecek derecede mükemmel bir âhenk içinde çalıştılar. Biri sadrâzam olduğu zaman, diğeri hâriciye'ye geçti. Hâriciye nâzırlığı Tanzimat Türkiyesi'nde, sadâret (başbakanlık) makamından sonra, Devlet hayatı için, ikinci önemli makamdır. Büyük Reşid Paşa ise, Âlî ve Fuad Paşalar'ı yetiştirerek onlara iktidar veren kişidir.

Reşid Paşa, Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra gelen Türk devlet adamları arasında, en mükemmel ekip oluşturmasını bilmiş, her sahada en yetenekli kişileri teşhis ve temyiz ederek himaye etmiş, yetiştirmiştir. Yetiştirdiklerinin en büyüğü ise Âlî Paşa'dır.

Âlî Paşa 5 defa sadrâzam (başbakan) olarak bu makamda toplam 8 yıl, 3 ay, 19 gün görev yaptı. Hâriciye nâzırlığına (dış işleri bakanlığı) 8 defa geldi ve toplam 14 yıl, 4 ay, 4 gün kaldı ki, bu müddet, nezâretin kurulmasından günümüze (1988) kadar gelen hâriciye-dış işleri nâzır-bakanlarının görev süreleri içinde 1. gelmektedir.

İnanılmıyacak derecede mütevazi bir aileden gelen, bir kapıcının oğlu Âlî Paşa, daha bir çok yüksek görevde bulundu. 2 yıl, 10 ay, 25 gün Londra büyükelçiliği yaptı ki, o dönemde bir çok bakanlıktan önemli sayılıyordu. Britanya Cihan Devleti'nin, Victoria İngilteresi'nin taht şehrinde büyükelçilik...

25 yaşında Londra sefîri ve hâriciye müsteşarı oldu. Türkiye tarihinin en genç yükselen devlet adamları arasındadır. Mükemmel bir Fransızca biliyordu. Hârikulâde bir ileriyi görüş kabiliyeti vardı. Diplomatik ve politik gelişmelerin nasıl olacağını daima evvelden ve çok defa başarıyle hesaplıyabiliyordu. Üstâdı Reşid Paşa'nın ölümünden sonra, Avrupa'nın en büyük diplomatı olarak kabûl edildi.

Başarılarını, alkışlanarak değil, büyük düşmanlıklar, kıskançlıklar, rekabetler, ihtiraslar, anlayışsızlıklar içinde gerçekleştirdi. Bilhassa Yeni Osmanlılar denen siyasî akımın lideri olan büyük şair Ziyâ Bey (Paşa), Âlî Paşa'ya kan kusturdu ve ölümünü çabuklaştırdı. Ufak tefek, zayıf, narin bünyeli, hassasiyetini otorite ve disiplin altında saklıyan Âlî Paşa elli altı buçuk yaşında öldü. Bu kitabımızda, bu olağan dışı adamın hayat hikâyesini okuyacaksınız.

Yılmaz ÖZTUNA

Ankara, 20 Mayıs 1988

I

HAYATI

İstanbul'da 21 Yıl

Mehmed Emin Âlî Paşa, 5 Mart 1815 günü İstanbul'da doğdu. Doğduğu ev, Mercan Ağa Camii avlusuna bakıyordu. Burası Beyazıt semti ve İstanbul Üniversitesi Merkez Binası'nın doğusunda sonradan Fuad Paşa Caddesi denen caddeye açılan Mercan'dadır. Babası Ali Rızâ Ağa'dır ki oğlunun devletli zamanlarında Ali Rızâ Efendi dendi. Kapalı Çarşı'nın Bahçekapı denen kapısını sabahları açıp akşamları kilitlemeye memur kapıcı idi. Mısır Çarşısı'nda da bir dükkâncık elde edip gündüzleri attarlık yapıyordu. Âlî Paşa gibi bir adamın annesinin ve dedesinin adını bilmiyoruz, bizim tarihimize mahsus garabetlerdendir. Babasının aslen İstanbul'lu mu olduğu, bir yerden gelip mi yerleştiği hakkında bilgimiz de yoktur. Âlî Paşa'nın sonradan çevresinde bulunan o kadar yazar çizer takımından kimse, Paşa ile konuşup bunları yazmayı düşünmemiştir. Bildiğimiz, Paşa'mızın, İstanbul'un tabir caizse en yoğun şekilde İstanbul olduğu bir semtte doğmuş olmasından ibarettir.

Mahallesinin mektebini, yani ilkokulu bitirdi. Kur'ân'ı baştan başa okudu (hatmetti). Evlerine yakm Beyezid Camii dersiamlarına devam ederek Arapça ve dinî ilimler öğrenmeye gayret etti. Babası yoksuldu. 1825'e doğru babasının ölmüş bulunması muhtemeldir. Aile büsbütün yoksulluğa düştü. Çocuğun yeteneği, zekâsı ve terbiyesi o semtlerde yoğunlukla bulunan büyüklerden birinin dikkatini çekti. Maalesef bu devlet adamının kim olduğunu da bilmiyoruz. Çocuğu sadâret'in (başbakanlık) dîvân-ı hümâyûn kalemine şâkird (kâtip yardımcısı, stajyer kâtip) olarak kaydettirmeyi başardı (23.4.1830). Âlî Paşa, ki o sırada adı Mehmed Emin'dir, tam 15 yaşında idi. 4 yıl önce İkinci Sultan Mahmud, Vak'a-i Hayriyye denen radikal inkılâbını yapmış, modern Türkiye'nin temellerini atmış, yeniçerilik devri sona ermişti. Ama Bâb-ı Âlî denen Osmanlı imparatorluk hükûmetine memur yetişmesinde -henüz Batı usulü okullar açılmadığı için- hâlâ klasik, geleneksel usul geçerli idi (bir ölçüde imparatorluğun sonuna kadar bu kapı büsbüsütün kapanmıyarak geçerliliğini muhafaza etmiştir): İyi karakterli, yetenekli, delikanlılığa ayak basmış, iyi okuyup yazabilen çocuklar, kendilerini Devlet adamlarından tezkiye ve tavsiye edecek birini buldular mı, Devlet dairelerinden birine stajyer kâtip olarak giriyorlar, maaş alamıyorlardı. Kadroya, maaşa, küttâb silkine (kâtipler sınıfına) geçebilmek, gencin yeteneğine göre idi. Derhal geçen üstün yetenekliler yanında, yıllarda stajyerlikte sürüklenenler çoktu. Ama dairenin yetişmiş memurlarının, görevleri dışında, Devlet aşkına ve Allah rızâsı için bir vazifeleri de, ellerinden geldiği kadar bu çocukları yetiştirmek, bilgilerini aktarmak, onları himaye etmekti. Gencin çok iyi Türkçe öğrenmesi, Farsça ve

Arapça'da ilerlemesi, resmî kitabeti (yazışmayı) kusursuz bellemesi, "Bâb-ı Âlî terbiyesi" tabir edilen yüksek protokole uyum sağlıyabilmesi, en küçük bir ahlâk hatasında bulunmaması gerekiyordu. Şimdi Sultan Mahmud, yükselmek isteyen memurlar için bir şart daha getirmişti: Fransızca öğrenmek. Bu dili öğrenemiyen memurun imparatorluk yönetiminde yükselemiyeceği hemen hemen anlaşılmıştı. Henüz kurulan hâriciye nezâreti, Fransızca öğrenme mecburiyetinde baş çekiyordu. Sultan Mahmud, Bâb-ı Âlî'deki Rum ve sair Hıristiyan tercüman ve mütercimleri Devlet hizmetinden afvetmiş, büyük bir boşluk doğmuştu. Zira Osmanlı tekelinde bulunan Balkanlar'da henüz bir yeni devlet oluşuyordu: Bugünki sınırlarının üçte biri kadar bir Yunanistan, ilk müstakil Balkan devleti...

O zamana kadar Mehmed Emin Efendi denen Âlî Paşa'ya bir müddet sonra, gelenekten olduğu üzere, Dîvân-ı Hümâyûn'da "Âlî Efendi" adı verildi. Kısa boylu olduğu için, "yüksek" mânâsında "âlî" adının verildiğini Şemseddin Sâmi Bey kaydetmektedir. Âlî Efendi, Bâb-ı Âlî dairelerinin gördüğü en çalışkan, en zeki, en yetenekli stajyerdi. Çok az müddet sonra kâtip olarak kadroya geçti, maaş almaya başladı. Üstelik en önemli yazışmaların yapıldığı Mühimme Kalemi'ne tayin edildi. Geceleri evinde sabahlara kadar kendi kendine çalışıyor, Fransızca öğrenmeye de gayret ediyordu. 1833 temmuzunda -ki Âlî Efendi 18,5 yaşındadır- Dîvân-ı Hümâyûn tercemânı Esrâr Efendi, Âlî Efendi ile daha iki kâtibi, Bâb-ı Âlî Terceme Odası'na aldı. Diğer iki kâtipten biri sonradan sadrâzam olan ünlü diplomatlardan Safvet Paşa, diğeri de büyükelçilik müsteşarlığına kadar yükselen Nedim Efendi'dir. Âlî Efendi'ye 1834'de hâcegân rütbesi verildi ki, yüzbaşıya eşit bir sivil rütbedir.

Viyana'da 15 Ay

Âlî Efendi ve bir kaç arkadaşı, Terceme Odası'nda 12 ay müddetle Georges Sardou (Jorj Sardu)'dan Fransızca öğrendi (Fransız Akademisi'nden ünlü tiyatro yazarı Victorien Sardou'nun (1831-1908) babasıdır). Hocasının öğrettiklerini, geceleri evinde sabaha kadar çalışıyor, tekrarlıyor, ezberliyor, pek az uyuyup erkenden Bâb-ı Âlî'deki görevine geliyordu. 2 Mart 1835'te Avusturya imparatoru Birinci Franz öldü, oğlu Birinci Ferdinand tahta çıktı. Sultan Mahmud, yeni imparatoru tebrik için ferîk (korgeneral) Ahmed Fethi Paşa'yı Viyana'ya gönderdi. Paşa, ikinci kâtib olarak yanına 21 yaşındaki Âlî Efendi'yi aldı ve bu münasebetle rütbesi râbia derecesine yükseltildi ki, önyüzbaşıya eşit sivil (mülkî) rütbedir.

Âlî Efendi, bir buçuk yıl Viyana elçiliğimizde görevli olarak kaldı. Avrupa'nın o devirde en büyük politika ve kültür merkezlerinden birinde yaşadı. Şansölye (federal başbakan) Prens Metternich'in yönettiği, en büyük devletlerden biri olan Avusturya imparatorluğunun iç ve dış politikasının içine girdi. Metternich, 1814'ten beri politika sistemini bütün Avrupa'ya, bir ölçüde Osmanlı Türkiyesi'ne kabûl ettirmişti. Muhafazakâr bir sistemdi bu. Devletler dengesiyle oynanmasına karşı idi. Türk sefâret kâtibi Âlî Efendi, Prens Mettnernich'i, İmparator Ferdinand'ı, Habsburg hânedânının mensuplarını tanıdı. Uyanık zekâsıyle iyice tetkik etti. Bu âlemin içine girmek, bu âlemde tesirli olabilmek için, 1940'lara kadar dünyanın diplomasi dili olan Fransızca'yı çok iyi öğrenmek gerektiğini anladı. Geceleri sefaretimizin

bahçesine çıkar, sabahlara kadar Fransızca çalışırdı. Aydınlatılmış bir ağacın altını seçmişti. Viyana'dan ayrıldığı zaman, Fransızca'yı mükemmel şekilde öğrenmiş bulunuyordu. O zamanki yabancı dil öğrenimi, bugünkinden titizdi. Belirli çizgideki insanlardan o dilin edebî şivesinin talaffuzu istenir, aksi bir talaffuz alay ve küçümseme konusu yapılabilirdi. Hele diplomatik kariyerde mükemmel Paris talaffuzu ve etraflı bir Fransızca bilgisi şart sayılıyordu.

Ahmed Fethî Paşa'nın Viyana büyükelçiliği 2 yıl, 3 ay, 1 gündür (18.6.1835-19.9.1837). Ancak Âlî Efendi'yi ikinci kâtip olarak 1836 temmuzunda beraberinde götürdüğü anlaşılıyor, bu tarihte İstanbul'dan tekrar Viyana'ya hareket etmişti. Âlî Efendi'nin Viyana'da 15 ay kadar kalmış olması gerekiyor. 7.8.1837'de Ahmet Fethî Paşa'ya müşîr (mareşal) rütbesi verilerek merkezi İzmir olan ve bütün Ege bölgesini içine alan Aydın vilâyeti (genel) valiliğine tayin edildiği bildirildi. Ancak İstanbul'a gelmeden Rusya'ya uğrıyarak Rus ordusunun askerî manevralarını görmesi emredildi. Fethî Paşa, Âlî Efendi'yi yanına alarak Rusya imparatorluğunun taht şehri olan Petersburg'a (bugünki Leningrad'a) gitti. Bu suretle Rusya imparatorluğunun doğu ülkelerinden geçerek Petersburg'u, Sultan Mahmud'u ölesiye kıskanan, Türkiye'nin büyük düşmanı Çar Birinci Nikolay'ı gördü. Rus ordusunun manevralarını da dikkatle izledikten sonra, İstanbul'da döndü. O devir için çok önemli müşahedelerde ve değerlendirmelerde bulunmuştu. Üstelik o tarihte 36 yaşında olan -ve 1840'da Sultan Mahmud'un kızı ile evlenerek "Dâmâd" olan- Ahmed Fethî Paşa'nın (1801-1858) yakınlığını kazanmış oldu. Sonraki yıllarda Paşa, Tanzimat rejiminin kurucuları arasında yer alacaktır.

İstanbul'a dönen Âlî Efendi, 18.11.1837'de sâlise rütbesiyle (binbaşıya eşit mülkiye rütbesi) Dîvân-ı Hümâyûn tercemânı oldu ki, sonraki dönemlerde bu göreve en yüksek rütbeli diplomatların atandığı görülür. Az sonra rütbesi sâniye'ye yükseltildi ki, yarbaya eşit sivil rütbedir. Dîvân-ı Hümâyûn tercemânı Esrâr Efendi'nin ölümü üzerine, dâhiliye nâzırı Âkif Paşa, henüz 23 yaşını bitirmemiş olan Âlî Efendi'yi bu görev için sadrâzam Raûf Paşa'ya tavsiye etmiş, hattâ arz tezkiresinde Âlî Efendi'nin "terbiyesi, Fransızca gerek konuşması, gerek tercümesi düzgün" olduğunu yazmıştır.

Londra'da 4 Yıl

Âlî Efendi'nin, hattâ İmparatorluk Türkiyesi'nin geleceğini belirleyen çok önemli olay, genç diplomatın, Mustafa Reşid Paşa'nın dikkatini çekmesidir. Bunun hangi tarihte olduğunu maalesef kaynaklarımız belirtmiyorlar. Ancak Tercüme Odası'na girdiği tarih olan 1833 temmuzunda Reşid Paşa ile tanışmış olacağını kuvvetle tahmin ediyorum. Bu sırada Âlî Efendi 18,5 ve ondan 15 yıl (14 yıl, 11 ay, 23 gün) büyük olan Reşid Bey 33,5 yaşında idi ve âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn yani hâriciye nezâreti müsteşar yardımcısı, binaenaleyh Âlî Efendi'nin âmiri idi. Âlî Efendi'yi derhal teşhis ve yeteneğini temyiz etmiş olmalıdır. Mustafa Reşid Bey, 1834 haziranında Paris elçisi olarak İstanbul'dan ayrılmış, 18.6.1837'de İkinci Mahmud tarafından vezir pâyesiyle hâriciye nâzırlığına getirilmişti. Dört ay sonra da Âlî Efendi, Avrupa'dan İstanbul'a döndü ve Reşid Paşa ile bakanlıkta tekrar buluştu. Vezir (mareşale eşit en yüksek mülkiye

rütbesi) genç bir hâriciye nâzırı ve onun bakanlığında çalışan küçük rütbeli, çok genç bir diplomat ... Mustafa Reşid Paşa ile Âlî Efendi'nin durumu bu idi. Ancak Reşid Paşa, tıpkı efendisi Sultan Mahmud gibi, modern bir imparatorluğu oluşturacak yetenekte gençler arıyordu. O kadar genç bulmuş, yetiştirmiş, vezirliğe, sadrâzamlığa kadar yükseltmiştir. Fakat bütün tarihçilerin ittifakla söyledikleri, yetiştirdiği gençlerin en değerlisinin Âlî Efendi olduğudur.

Reşid Paşa, Sultan Mahmud'un emri mûcibince, hâriciye nâzırı sıfat ve görevini muhafaza etmek şartıyle, ilâveten, Dünya politikasının merkezi ve Osmanlı Devletinin geleceği için en önemli müzakere yeri olan Londra'ya büyükelçi oldu (7.8.1835). Müsteşar olarak Âlî Efendi'yi alıp Londra'ya gitti. 38,5 buçuk yaşındaki nâzır ve 23,5 yaşındaki büyükelçilik müsteşarı ... Padişahtan sonra Türk dış politikasının en yetkili kişisi ve tam güvenine mazhar olmuş genç Âlî Efendi. Daha İstanbul-Londra yolunda, Türk imparatorluğunun bütün hayatî dış meselelerini müzakere ettiler.

Keçeci-zâde Dr.Mehmed Fuad Efendi'nin (Paşa) ise hâriciye nâzırı Mustafa Reşid Paşa tarafından Tercume Odası'na sokulması 1.12.1837 tarihindedir. 13 gün önce Âlî Efendi, Dîvân-ı Hümâyûn tercemânı olmuştu. Daha önce tanışmıyorlarsa, geleceğin ayrılmaz en yakın iki arkadaşı, Âlî Fuad Efendiler, işte bu günlerde tanışıp arkadaş oldular. Fuad Efendi, Âlî Efendi'den sadece 49 gün büyüktür.. Reşid Paşa'nın Fuad Efendi'yi, Âlî Efendi'den önce tanımış bulunması muhtemeldir. Zira Fuad Efendi, ünlü bir Osmanlı aristokrasisine, Keçeci-zâdeler'e mensuptu ve son devrin en büyük şairi İzzet Molla'nın oğlu idi. Reşid Paşa da aristokrat ta-

bakadan ve enistesi eski sadrâzamlardandı. Âlî Efendi'nin ise bu çeşit dayanakları, destekleri yoktu. Dedesinin adı bilinmiyordu, babası kapıcı idi. Yoksul bir aileden geliyordu. Toplumun en mütevazi kesiminden gelen bir genç diplomat ve ünlü bir aristokrat ailenin çocuğu diğer bir genç diplomat, işte 1837 yılının son günlerinde, Türkiye için çok verimli olacak ve ölümlerine kadar devam edecek arkadaşlıklarına ve işbirliğine başlıyorlardı. Reşid Paşa'nın en güvendiği iki genç diplomat hâline gelmeleri için fazla zaman geçmedi. Paşalarının himayesinde bulunduklarını bilmenin şuuru içinde rahatça çalışıyorlardı.

Âlî Efendi'nin, Reşid Paşa'nın maiyyetinde büyükelçilik müsteşarı olarak Londra'ya tayininden 10 ay, 25 gün sonra İkinci Sultan Mahmud öldü. Delikanlı velîahd Abdülmecîd Efendi, "Sultan Abdülmecîd" olarak hâkanlık-halîfelik tahtına oturdu. Hükûmette de önemli bir operasyon vuku buldu. Raûf Paşa'nın ikinci sadâreti (başbakanlığı) 6 yıl, 4 ay, 12 günden bu yana devam ediyordu ki Türkiye tarihinin 1730 ilâ 1925 yılları arasında 2 asır müddetle en uzun başbakanlığıdır. Raûf Paşa 59 yaşında, İkinci Mahmud'un has adamı idi. İkinci Mahmud'un son altı buçuk yıllık radikal reformlarını, efendisinin istediklerini harfi harfine uygulıyarak yürürlüğe koymuştu. Yeniliğe karşı değildi. Ancak Sultan Mahmud onun, yeniliği kendisinden sonra devam ettirecek lider olmadığını biliyordu. 1 temmuz 1839 günü ölen Sultan Mahmud'a göre yenileşme hareketlerini, reform ve inkılâplarını devâm ettirecek kişi, 39 yaşındaki hâriciye nâzırı Reşid Paşa idi. Bunu herkes biliyordu. Başta on altı buçuk yaşında tahta oturan, Sultan Mahmud'un büyük oğlu Sultan Abdülmecid olmak üzere herkes...

Ancak muhafazakâr Türk devlet adamları, Sultan Mahmud korkusuyla ses çıkaramadıkları inkılâpları tamamen kavramış değillerdi. Bir çoğuna muhaliftiler. Raûf Paşa'yı bu vezir arkadaşları, padişahın inkılâplarını körü körüne uygulamakla, hükûmetin hükümdar karşısındaki yetkilerini kullanmamakla itham ediyor, beğenmiyorlardı. Nitekim padişahın öldüğünün ertesi günü, şimdi sadece "Türbe" denen Cağaloğlu'ndaki anıt-kabre gömüldüğü gün, henüz inşaatı bitmeyen türbeden çıkılırken ve Sultan Abdülmecid daha uzaklaşmamışken, padişahı çocuk sayan en kıdemli vezir, 80'lik adliye nâzırı Husrev Paşa, tören üniformasıyla elinde sadâret asâsını taşıyan Raûf Paşa'nın elindeki mühr-i hümâyûnu çekip aldı. Türkiye tarihinde başka bir emsali olmıyan olaydır. Ertesi gün Sultan Abdülmecid, Husrev Paşa'nın sadrâzam olduğunu ilân etti. Raûf Paşa, "başvekil ve dâhiliye nâzırı" unvanıyla sadrâzamlık yaparken, Husrev Paşa'ya gene "sadrâzam" dendi. Bütün nâzırlar, vezirler, müşirler, kazaskerler, Husrev Paşa'nın tutumuna ses çıkarmadılar. Sultan Mahmud'un radikal reformlarının ortada olduğu ortaya çıkmıştı. Londra' daki Reşid Paşa'nın ve delikanlı hâkan-halîfenin tutumları, reformların yürürlükte kalıp kalmıyacağını tayin edecekti. Reşid Paşa çekinir, hayatından korkar veya yan çizerse, yahut genç padişah bu kıdemsiz ve çok kıskanılan veziri, hâriciye nâzırı Reşid Paşa'yı kesin şekilde desteklemekte tereddüt ederse, Osmanlı imparatorluğunun 1826 öncesi karanlık döneme dönmesi ve netice itibarıyle dağılması işten bile değildi.

Tanzimat'ın İlânı

Reşid Paşa, Londra'da, Sultan Mahmud'un ölümünü haber alır almaz, Âlî Efendi'yi, maslahât-güzâr bırakıp Istanbul'a geldi ve derhal huzûr-ı hümâyûn'a çıktı. Genç padişahı etekliyerek bîat etti, taziyette bulundu ve babasının vasıyetlerini bildirdi. Türkiye'nin, Türk'lüğün istikbalinin tayin edileceği tarihî anlardan biri idi. Sultan Abdülmecid, hırslı ihtiyar sadrâzam Husrev Paşa'dan çekinecek, onun tavsiye ettiği gibi Reşid Paşa'nın kellesini kestirmese bile, teşekkür edip konağına mı yollıyacaktı? Yoksa "babamın vasıyetlerini ben de biliyorum, tatbik edilecektir, ve tatbik edecek vezir de sizsiniz, babamın vasıyeti bu yoldadır" mı diyecekti? Reşid Paşa, delikanlının kararını bir dakika soğukkanlılıkla bekledi. Sultan Abdülmecid tebessüm etti ve tercihini ikinci şık için yaptı. Türkiye'nin istikbali kurtarılmış, temin edilmişti. Sultan Mahmud'un emrettiği esaslar dahilinde bir Tanzimat fermânı hazırlanmasını Sultan Abdülmecid, Reşid Paşa'dan resmen istedi. Âlî Efendi, Dîvân-ı Hümâyûn tercemânı sıfatıyla eski görevine döndüğü zaman artık herkes onun, hâriciye nâzırı ve reform hareketinin lideri Reşid Paşa'nın en yakın, en güvendiği adamı olduğunu öğrenmişti. Binâenaleyh yalnız Reşid Paşa'nın değil, Âlî Efendi ve ondan sonra gelen Fuad Efendi'nin genç kelleleri de tehlike içindeydi. Ancak Sultan Abdülmecid, kendi mührünün babasının cenaze töreninde gasbedilmesine belki tecrübesizliğinden ses çıkarmamıştı ama, sözünü geçirmeye azimli idi. Reşid Paşa'nın kellesini vermiyecekti. Reşid Paşa'nın kellesi, üstâdı Pertev Paşa'nın genç ve çok değerli kellesinin yanına

gönderilemiyecekti. Ama Padişah, babasının otoritesini taşımıyordu. Babası, bir denge politikası takib etmiyecek derecede şahsî otorite sahibiydi. Genç hükümdar, denge politikasını takibe karar verdi. Reformların devletin hayatı için vaz geçilmezliğine ve babasının politikasına candan inanıyordu. Ama babasının dehâsına da, tecrübesine de, kültürüne de, otoritesine de sahip bulunmadığını, onun yolunu ivazsız tavizsiz takip ederse felâkete uğrıyabileceğini kestirdi. Muhafazakâr ve tutucuların lideri Husrev Paşa'yı iktidar makamında bıraktı. Onları devlet hizmetinden çekmek gibi bir niyeti bulunmadığını gösterdi. Ancak Reşid Paşa'nın, Sultan Mahmud'un reformlarını devam ettireceğini, bu hususta taviz vermiyeceğini de anlatmış oldu.

Hâriciye nâzırı Mustafa Reşid Paşa, Gülhâne parkında, Tanzîmât fermânını, masum ve değerli kallesi koltuğunun altında, cesur ve gür sesiyle okudu (3.11.1839). Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışından 4 ay, 3 gün sonra... İkinci Sultan Mahmud'un vasıyeti yerine geldi. Modern imparatorluğun hukukî temelleri atıldı. 39 yaşındaki hâriciye nâzırı Reşid Paşa, hâkan fermânını okurken, dinleyiciler arasında, en yakın adamları Âlî ve Fuad Efendiler de bulunuyordu.

Reşid Paşa'nın müsteşarı (hâriciye = dış işleri müsteşarı) Sâdık Rif'at Paşa, 1840 ağustosunda görevle Mısır eyaletine gitti. Reşid Paşa, Âlî Efendi'yi hızla yükseltmek için, biribiri ardından rütbe vermişti. Müsteşar, Mısır'da iken Âlî Efendi, ûlâ sânîsi rütbesi verilerek (tümgenerale eşit mülkiye rütbesi) müsteşar vekilliğine ve hemen az sonra asaleten müsteşarlığa getirildi. 20 aralık 1841'de Londra büyükelçisi oldu. En önemli büyükelçilik, o dönemde Osmanlı devletinin İngiltere ile münasebetleri bakımından

hâriciye nâzırlığına çok yakın derecede ehemmiyetli bir makam sayılıyordu. 26 yaşında bir hariciye müsteşarı ve Londra büyükelçisi...

Doğrusu Âlî Efendi'nin aldığı sorumluluk büyüktü. İkinci Londra ikameti, büyükelçi sıfatıyla 2 yıl, 10 ay, 25 gün sürecektir. Şekîb Efendi'nin (Paşa) yerine Londra büyükelçisi olan Âlî Efendi'nin yerine, sonradan sadrâzam olan İbrahim Sârım Paşa ikinci defa getirilecektir (Sârım Paşa'nın ilk Londra büyükelçiliği 1837-8, Şekib Paşa'nm ikinci büyükelçiliği 1845-6). Âlî Efendi, 1 yıl, 10 ay önce büyükelçilik müsteşarı olarak ayrıldığı Londra'ya bu defa büyükelçi olarak dönüyordu. Gidiş ve dönüşlerde Paris'e uğruyordu. Londra büyükelçiliği 14 kasım 1844'e kadar devam etti. Londra'da Kraliçe Victoria'nın ilk yılları... Paris'te kral Louis-Philippe'in son yılları... Londra'daki büyükelçi ve elçilerin en genci, 27 yaşını doldurmamış Âlî Efendi idi. Kendisinden 4 yaş genç olan Kraliçe Victoria'ya, yüzünde tek tebessüm çizgisi bulunmaksızın, büyük bir ciddiyetle, itimad-nâmesini takdim etti.

İmparatorluk Kabinesinde

Tanzimat rejimi, Husrev Paşa'nın hükûmet başkanlığı altında yürütülemiyeceği için 8 haziran 1840'ta görevinden alınmış, Raûf Paşa üçüncü defa sadrâzam olmuş,4 aralık 1841'de İzzet Mehmed Paşa 9 ay için ikinci defa sadârete getirilmiş, 30 ağustos 1842'de Raûf Paşa, dördüncü kere sadrâzam yapılmıştı. Bu sadâreti 28 eylül 1846'ya, Mustafa Reşid Paşa'nm ilk sadâretine kadar 4 yıl, 29 gün sürecektir. Bu müddet içinde Âlî Efendi, Londra'dan çağırılarak Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye üyesi oldu. 1845 ağustosunda hâriciye nâzıra Şekîp Efendi, görevle Lübnan sancağına gi-

dince, hâriciye nâzırlığına Âlî Efendi'nin vekâlet etmesini istedi. Otuz buçuk yaşına gelen Âlî Efendi, ilk defa olarak imparatorluk kabinesine ayak basmış oldu. 28 ekim 1845'te Mustafa Reşid Paşa, dördüncü defa olarak bulunduğu Paris büyükelçiliğinden, tekrar hâriciye nâzırlığına tayin edildi. Reşid Paşa, Paris'ten Istanbul'a gelinceye kadar bakanlığa Âlî Efendi'nin vekâlet etmekte devam etmesi kararlaştırıldı ve rütbesi ûlâ'ya yükseltildi (korgenerale eşit mülkiye rütbesi). 16 aralık 1845'te ikinci defa hâriciye müsteşarı oldu ve beylikçilik görevi de ek olarak kendisine verildi.

28 eylül 1846'da Tanzimat'ın lideri Mustafa Reşid Paşa, ilk hükûmetini kurdu, ilk defa sadrâzam oldu ve en yakın adamı Âlî Efendi'yi bâlâ rütbesiyle (orgenerale eşit mülkiye rütbesi) hâriciye nâzırlığına, imparatorluğun önem bakımından sadâretten sonraki ikinci görevine getirdi. Reşid Paşa 1839'dan beri, sadrâzamlık görevini üzerine almaksızın, sadrâzamlar üzerinde bir nüfuz elde ederek imparatorluğun dış politikasını yürütmüştü. Şimdi fiilen sadrâzamdı ki 1 yıl, 7 ay sürecektir. Sonra 3 ay, 13 gün için Tanzimatçı diplomatlardan İbrahim Sârım Paşa sadrâzam oldu (29.4.1848). Reşid Paşa'nın, 3 yıl, 5 ay, 15 gün sürecek 2. sadâreti başladı (12.8.1848). Sonra Raûf Paşa'nın 1 ay, 9 günden ibaret 5. ve sonuncu sadâreti gerçekleşti (26.1.1852). Reşid Paşa, 5 ay, 1 gün için 3. sadâretine (5.3.1852-5.8.1852) başladı. Bu suretle 1846'dan 1852'ye kadar uzanan bir Reşid Paşa'nın mutlak iktidar dönemi açıldı ki bu arada sadece 4 ay, 22 günlük bir kesinti vardır. 1846-52 döneminde Âlî ve Fuad Efendiler, Reşid Paşa'dan sonraki 2. ve 3. adamlar olarak, Osmanlı imparatorluğunu yönettiler ve büyük Tanzimat reformlarından bir kısmını yürürlüğe koydular.

6 ocak 1848'de Sultan Abdülmecid, hâriciye nâzırı Âlî Efendi'ye vezir pâyesi verdi ki, mareşale eşit en yüksek imparatorluk mülkiye rütbesidir. İstisnalar dışında bu rütbe sakalına kır düşmemiş ve 40 yaşına gelmemiş devlet adamlarına verilmemeye dikkat edilirdi. Âlî Efendi ise 32 yaşını 10 ay, 2 gün geçe, 33 yaşında vezîr oldu. Âlî Paşa diye anılmaya başlandı (vezir rütbesi taşıyanlara "paşa" deniyordu). Sultan Abdülmecid'in, Âlî Efendi'yi vezâret rütbesine yükselttiğini bildiren, Sadrâzam Mustafa Reşid Paşa'ya hitaben yazılmış hatt-ı hümâyûn'u aynen şöyledir:

"Benim vezîr-i me'âlî-semîrim! Cümlenin mâ'lûmu olduğu üzere, umûr-ı hâriciyye nezâreti, saltanat-ı seniyyemizin, mesâlih-i ehemme ve mû'tenâsından olarak, nezâret-i mezkûreye me'mûr Âlî Efendi, bidâyet-i me'mûriyyetinden beri, doğrusu dirâyet-i zâtiyye ve mâ'lûmât-ı müktesebesi ıktızâsınca, umûr-ı me'mûresini güzel rü'yet etmekde olmasıyle, Efendî-i müşârünileyh, celb ile ıktızâsı icrâ ve i'câb eden nişânı î'tâ kılınıp, Bâb-ı Â'lî'mize gönderilmişdir. Rabbimiz Ta'âlâ ve Takaddes Hazretleri, cümlemizi, her hâlde, tevfîkaat ve teshîlât-ı ilâhiyyesine mazhar buyura, âmîn, bi-hürmeti Seyyidi'l-Mürselîn, 29 M(uharrem) 1264".

29 nisan 1848'de Reşid Paşa, 3 ay, 13 gün için ilk sadâretinden ayrılınca, Âlî Paşa da ayrıldı. Bu suretle Âlî Paşa'nın 1 yıl, 7 ay süren asâleten ilk hâriciye nâzırlığı sona erdi. 28 haziran 1848'de Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye reîsi yani adliye nâzırı olarak Sârım Paşa kabinesine girdi ise de, bir buçuk ay sonra Reşid Paşa, ikinci hükûmetini kurdu ve Âlî Paşa'yı, 2. defa hâriciye nâzırlığına getirdi. 1850 martında İmtiyâz nişânı ve 1852 ağustosunda, henüz ihdâs

edilen Mecîdî nişânının 2. rütbesini aldı. Encümen-i Dâniş (imparatorluk akademisi) açılınca, üye seçildi (18.7.1851).

Mültecîler Meselesi

Âlî Paşa'nın bu 2. hâriciye nâzırlığı, Reşid Paşa'nın 3 yıl, 5 ay, 15 gün devam eden 2. sadâreti boyunca devam ettiği gibi, arada 39 gün sadrâzam olan Raûf Paşa'nın 5. sadâretinde ve 5 ay, 1 gün devam eden Reşid Paşa'nın 3. sadâretinde, keza koltuğunu muhâfaza etti. Bu sûretle 2. hâriciye nâzırlığı 4 yıl (3 yıl, 11 ay, 25 gün) sürdü. 1848-52 arasıdır ki, Avrupa'da 1848 ihtilâli ve neticelerinin yaşandığı, 1814'den beri iktidarını devam ettiren Avusturya şansölyesi Prens Metternich'in, Avrupa'ya hükmeden sistemi ile beraber düştüğü, Avusturya imparatorunun da tahtını muhafaza edemiyerek 18 yaşındaki Franz Joseph'in tahta çıktığı, Avrupa'da devletler dengesinin değiştiği dönemdir. Âlî Paşa, Türk hâriciye nâzırı olarak, Reşid Paşa'nın istikametinde, bu dönem Avrupa politikasına birinci derecede katıldı ve Avrupa'nın en büyük diplomat ve devlet adamlarından biri olarak tanındı. Gene bu 1848-52 dönemi, Fuad Efendi'yi de çok büyük bir diplomat olarak ortaya çıkardı. Âlî Paşa'nın, Reşid Paşa'dan sonra ve Fuad Efendi'den evvel fiilen ve birinci derecede katıldığı bu dönemde olanların ana çizgileri şöyledir:

1848'de Fransa'dan başlıyan ihtilâl, İngiltere dışında bütün Avrupa'ya yayıldı. Fransa'da meşrûtî krallık düştü ve İkinci Cumhuriyet ilân edildi. İhtilâl, Türkiye'nin bir eyaleti olan Romanya'ya da sıçradı. Keçeci-zâde Fuad Efendi, fevkalâde komiser olarak Bükreş'e gidip duruma hâkim oldu. 1 mayıs 1849'da Baltalimanı anlaşmasını imzalıyan Âlî Paşa,

Romanya meselesini halletti. Ancak daha büyük bir savaş tehlikesi, Rusya ile savaş tehdidi, Mültecîler Meselesi'nden çıktı. Reşid Paşa, Rusya'ya eninde sonunda ders vermek, Rus-lar'ı bir çizgide durdurmak kararında idi. Türkiye'yi tehdid edemez hâle getirmeliydi. Ama 1848'de Osmanlı Devleti, böyle bir savaşa hazır değildi. Reşid Paşa, 4 yıl için savaşı önlemeye ve daha elverişli bir ortam aramaya karar verdi. Bu müddet içinde yeni Türk ordusunu daha iyi şekilde düzenlemek gerekiyordu.

Avusturya ve Rusya imparatorluklarında ihtilâl, Fransa, Almanya ve İtalya'dakilerin karakterinde değildi. Avusturya'da Macarlar ve Rusya'da Lehler, bu imparatorluklara karşı, istiklâllerini almak için, millî bir maksatla ayaklandılar. Rusya, Polonya'dakini, on binlerce milliyetçiyi doğrıyarak bastırdı. Rus kılıcından kurtulabilenler, Macaristan'a geçerek Macar millî ordusuna katıldılar. Layoş Kossuth'un liderliğinde Macaristan, Avusturya imparatorluğundan ayrıldığını ilân ve bütün devletlere tebliğ etti. Avusturya ordusu, Macarlar'a yenildi. Bunun üzerine Viyana, Çar İkinci Nikolay'dan askerî yardım istedi.

Bu isteğe can atan Çar, Polonya'yı kana bulayan ve Türk savaşlarında pişen General Paskieviç'i, 200.000 kişilik muazzam bir orduyla Macaristan'a soktu. 12 ağustos 1849'da, bir kaç meydan muhârebesi kaybeden Macarlar'ın nefesi kesildi. 1.120 Macar ve Leh milliyetçisi, Avrupa'ca tanınmış devlet adamları, generaller, san'atkârlar, Osmanlı sınırını geçerek Bâb-ı Âlî'den siyasî mültecî hakkı istediler. İstanbul, mültecîleri kabûl etti. Rusya ve Avusturya, verdikleri notada, bu 1.120 kişinin siyasî mültecî olarak kabûl edilmesinin,

kendi devletlerine karşı Türkiye'nin "açıkça hasmâne" bir tutum aldığını gösterdiğini, sığınanların alelâde âsî ve kendi ordularına ve hükümdarlarına silâh çekmiş ihtilâlciler olduklarını, derhal Osmanlı topraklarından çıkartıldıkları takdirde, Bâb-ı Âlî ile Petersburg ve Viyana'nın münasebetlerinin düzelebileceğini bildirdiler.

Âlî Paşa, hazırladığı cevâbî notaları Reşid Paşa'ya gösterip emirlerini aldıktan sonra, 17 eylül ve 22 kasım (1849) notalarını Viyana ve Petersburg hükûmetlerine yollıyarak, taleplerini reddetti. Reşid Paşa, bu hengâmede Batı'nın liberal devletlerini yanına alıp Rusya'ya silâh zoruyle böyle bir ders verilip verilemiyeceğini de düşündü. Paşa'ya göre İngiltere'nin böyle bir savaşa Türkiye'nin yanında katılması yeterliydi ve Fransa da katılsa iyi olur, dış politika bakımından Rusya'ya karşı bağlanırdı. Ancak İkinci Nikolay, bu tehlikeyi önledi. Batı Avrupa, Macar ve Leh milliyetçilerine reva görülen muamele karşısında ayağa kalkmıştı. 17 eylül tarihli Âlî Paşa notası Londra basınında yayınladığı gün Londra'da halk, bir caddeden geçen Türkiye büyükelçisinin arabasının atlarını çözdü, arabayı omuzlarıyle çekerek Türk sefarethânesine kadar getirdi. Olayı duyan Çar, Türkiye'den mültecîleri geri istemekten vaz geçtiğini bildirdi. Bu suretle savaş önlendi. Fuad Efendi'nin Petersburg'da Çar'la yaptığı ünlü başbaşa görüşme de savaş ihtimalini kesin şekilde uzaklaştırdı.

Sadrâzam Oluyor

Büyük Reşid Paşa, 3. sadâretinde, Tophâne müşîri olarak hükûmette bulunan Dâmâd Ahmed Fethî Paşa ile geçinemedi. Fethî Paşa da Tanzimatçı idi. Batı dillerini ve kültürünü Reşid Paşa'dan bile iyi bilmekle öğünüyordu. Merhum Sultan Mahmud'un damadı ve Sultan Abdülmecid'in enîştesi olmakla mağrurdu. Reşid Paşa'nın yeni rejimdeki mutlak liderliğini çekemedi. Padişah, yeni bir hükûmete ihtiyaç duydu. Reşid Paşa'yı da, Fethi Paşa'yı da görevlerinden aldı. Reşid Paşa'nın en yakın adamı hâriciye nâzırı Âlî Paşa'yı sadârete getirdi. Âlî Paşa 37,5 yaşında idi. Reşid Paşa'dan 15 yaş gençti. Kendisini yetiştiren, kendisine o kadar güvenen ve en genç yaşta kendisini en yüksek makamlara getirmekten çekinmeyen Büyük Reşid Paşa'nın üzerine sadrâzam olmak istemiyordu. Padişah, artık devamlı Tanzimatçı vezirleri hükûmetinin başına getiriyordu. Eski ekol vezirler kenarda kalmışlardı. Âlî Paşa, Viyana'da bir buçuk yıl kadar Dâmâd Fethi Paşa'nın yanında ikinci kâtiplik yaptığı için, efendisi Reşid Paşa ile anlaşmazlığında, açıkca Fethî Paşa'nın karşısında yer alamamıştı. Padişahın ısrarı üzerine sadâret makamını kabûl etti. Sultan Abdülmecid'in hatt-ı hümâyûnu şöyledir:

"Benim vezîr-i me'âlî-semîrim Âlî Paşa! Sadâret hizmetinde bulunan Reşîd Paşa ve Top-hâne-i Â'mire'miz müşîri Fethî Paşa'nın azlleri lâzım gelmiş olduğundan, senin, mücerrebimiz olan hilye-i sıdk-u istikâamet, ve dirâyet-ü liyâkatin cihetiyle, vekâlet-i mutlakamız hizmeti uhdene... tevcîh olunmuşdur. İcâb-ı hâlin icrâsına mübâderet eyliyesin, 20 Şevvâl 1268, Abdülmecîd".

Sultan Abdülmecid'in sadâreti teklifinde, yaşının henüz 40'a gelmediğini söyleyip özür dilemesi üzerine padişah: "inşallah bu makamda sakal ağartırsınız" diyerek özrünü kâbul etmemişti. Sultan Abdülmecid, Âlî Paşa'dan 8 yaş gençti. Âlî Paşa, Bâb-ı Âlî'deki geleneksel sadâret töreni biter bitmez, Reşid Paşa'nın Baltalimanı'daki yalısına koştu. Merdivende kendini karşılayan Reşid Paşa'ya, hızla yaklaşarak, etekledi. Bir sadrâzamın, kim olursa olsun, hangi görevde bulunmuş olursa olsun, Hanedan dışında bir kişiyi, hattâ yabancı hükümdarları eteklemesi, Osmanlı protokolüne aykırı ve görülmemiş bir şeydi. Reşid Paşa mahcûb oldu, teşekkür etti. Âlî Paşa, Tanzimat'ın büyük liderine ve bütün Devlet'e, kendisini bu makama kadar getiren adamın kim olduğunu unutmadığını göstermişti.

Âlî Paşa'nın bu ilk sadâreti 1 ay, 28 günden ibaret kalmakla beraber, sonraki gelişmeler bakımından önemlidir. En yakın arkadaşı Fuad Efendi ile, ölümlerine kadar devam edecek ve hiç bozulmıyacak bir işbirliğine girişti. Serasker Mütercim Rüşdî Paşa da Âlî Paşa'ya kapılandı. Bu grup, zamanla Reşid Paşa'dan ayrılmaya başladılar. Bu sıralarda Fransa'da, İkinci Cumhuriyet'in cumhur başkanı, "prens başkan" denen Louis Napoléon Bonaparte, kendini "Üçüncü Napoléon" unvanıyla Fransız imparatoru olarak kabûl ettirmiş ve kısa ömürlü İkinci Cumhuriyet'i Fransa'da İkinci İmparatorluk dönemi takib etmişti. Fransa, İngiltere'den sonra Dünya'nın 2. kudretli devleti idi. Onları Rusya ve sonra Türkiye takib ediyor, sonra Avusturya geliyordu. Kıt'a Avrupası'nda Fransa'nın okey'ini almadan hiç bir devlet, radikal bir denge değişikliğine gidemez hâle geldiler. Gerçekte parlak bir diplomat olmaktan fazla büyük bir ekonomist olan ye-

ni imparator, Fransa'yı hızla büyük bir sanayi devleti hâline getirdi ve ekonomisini, bu arada ordu ve donanmasını çok geliştirdi. Fransız ordusu, Dünya'da kudret bakımından 1. idi ve onu Rusya ve Türkiye orduları takib ediyordu.

Reşid Paşa ise, İngiltere'nin muvafakati alınmadan ve İngiltere'ye rağmen bir dış politika takib edilemiyeceği, edilse bile Türkiye'nin menfaati bulunmıyacağı fikrinde idi. Âlî Paşa, Fransa'ya daha yakınlık gösterilerek Avrupa'da daha başarılı bir diplomasi takip edileceği fikrinde direnince, iki paşanın dış politikaları ayrıldı. Fuad Efendi, İngiltere ile Fransa'yı çok dikkatli şekilde dengelemek gerektiğine inanarak, iki paşanın arasında muvazene sağlamaya başladı. Osmanlı dış politikası, Rusya ile işbirliği yapılabileceğine tam bir inançsızlık içindeydi ve Balkanlar'a sarkmak hevesindeki Avusturya'ya karşı da çekingendi. Bu suretle 1852 yılında Türk dış politikasında, bu yeni manzara hâkim oldu. Tanzimat'ın Üç Büyükleri'nin üçü de diplomasi mesleğinden geldikleri için, Osmanlı imparatorluğunun bütünlüğünün diplomasi ile muhafaza edebileceğine, kudretli bir ordunun ancak caydırıcılık rolü oynıyacağına inanıyorlardı. Bu ordu, ancak çok iyi diplomatik kombinezonlar hazırlandıktan sonra savaşa sürülmeliydi. Bu Tanzimat dış politikasının gerçekçi ve doğru olduğu, bugün anlaşılmıştır. Esasen İkinci Abdülhamid de sonradan aynı politikayı, bu defa Almanya'yı yanına alarak izledi.

Buna rağmen Reşid Paşa gücendi. Âlî ve Fad Paşalar'ı en yüksek makamlara getirmiş, birini sağ, diğerini sol kolu telâkki etmişti. Onları en parlak diplomatlar olarak yetiştirmiş, en müşkil diplomatik görevlerde başarıyla kul-

lanmıştı. Gerçi görünüşte gene birlikte hareket ettiler. Ancak 1852'den itibaren araları açılmaya başladı ve Reşid Paşa'nın 1858'de ölümüne kadar 5 yıl sürdü.

Âlî Paşa bu 58 günlük ilk sadâretinde 1. rütbe Mecîdî nişânı aldı (2.10.1852). Ertesi gün yerine Dâmâd Mehmed Ali Paşa, sadrâzam oldu. Padişahın Âlî Paşa'yı gücendirmemek istediği anlaşılır. Mehmed Ali Paşa'nın sadâreti 7 ay, 11 gün sürdü. Âlî Paşa'nın ilk sadâretinde, Rusya Çarı ile Fransız İmparatoru, Kudüs'teki Ortodoks ve Katolik papazların hizmetleri üzerinde biribirleriyle rekabete başladılar. Âlî Paşa'nın Fransa tarafına eğilip Rusya ile bozuşacağından endişe edildiği için sadâreti sona erdi ve Padişahın küçük eniştesi olan Mehmed Ali Paşa, iktidar makamına getirildi. Önemli bir devlet adamı değildi. 39 yaşında idi. Denizcilikten gelmeydi. Mehmed Ali Paşa'nın, Büyük Tanzimatçılar'ı İstanbul'dan uzaklaştırmak istediği görülmektedir. Mustafa Reşid Paşa'ya Edirne ve Âlî Paşa'ya Aydın (İzmir) eyalet valiliklerini teklif etti. Reşid Paşa: "İstanbul'dan çıkarım ama, İstanbul'un içi karışır" şeklinde tehdit taşıyan bir ifade kullanarak reddetti. Âlî Paşa, Devlet, hangi görevi verirse kabûl edeceğini bildirdi (17.1.1853). Sadrâzam Mehmed Ali Paşa, padişaha bu durumu şu satırlarla bildirdi (13.1.1853 tarihli tezkire-i mâ'rûza): "İzmir vâlîsi Devletlü Halîl Kâmilî Paşa Hazretleri'nin bir müddetden beri sû-i idâresi mütevâter olup, sadr-ı sâbık Übbühetlü Devletlü Âlî Paşa Hazretleri'nin İzmir vâlîliğine tâlib bulunduğu (!) dahi rivâyet olunması (!) üzerine, lede'l-istimzâc (kendisine sorularak), kendisi, bendegân-ı veliyyü'n-nî'metden bulunduğundan, her bir emr-ü fermân-ı hümâyûnun infâzına cân ve baş ile çalışacağını beyân eylemiş idüğüne binâen, İzmir eyâletinin,

müşârünileyhe tevcîhi, ve müşârünileyh, mansıb-ı sadâreti hâiz zât olduğundan başka, zâtı pek bî-vâye ve tehî-dest bulunmasıyle, İzmir vâlîliği mâ'aşı olan elli bin kuruş ma'âş verilmesi, Devletlü Reîs Paşa ve Utûfetlü Hâriciyye Nâzırı Efendî hazarâtı ile münâsib gibi tasavvur olundu ise de, ol bâbda, her ne vech ile emr-ü fermân-ı Cenâb-ı Mülûkâne şerefsünûh buyururlar ise, muktezây-ı münîfi icrâ olunacağı beyânıyle tezkire, 2 rebîülâhır 1269".

Bu sûretle Mehmed Ali Paşa, dünyanın en büyük diplomatlarından birini, ayda 750 altın maaşla, bütün Ege bölgesini içine alan çok seçkin bir eyalete tayin ediyor, üstelik bu görevin Âlî Paşa tarafından istendiği yalanını kayınbirâderi olan padişaha söylemek cür'etinde bulunuyordu. Âlî Paşa değil eyalet genel valiliği, kaymakamlık yapmamıştı. Bu tayini duyan Âlî Paşa'nın, Mehmed Ali Paşa'nın kendisini katır yerine koyduğunu, fakat gerçekte Paşa'nın eşek olduğunu yakınlarına söylediği bilinmektedir. Bu durum gerçekte, henüz Tanzimatçılar'la ılımlıların iktidar mücadelesinin devamını gösteriyor.

Âlî Paşa, 28 haziran 1853'te İzmir'den alındı. Genel valilik görevi 5 ay, 12 günden ibaret kaldı. Önce Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları) eyaleti valiliğine getirilmek istendi ise de 19 nisan 1854'te merkezi Bursa olan Hudâvendigâr eyaletine atandı. Bu arada 9 ay, 21 gün açıkta kaldığı anlaşılır. 29 eylül 1854'te kabine üyesi olarak Meclis-i Âlî-i Tanzîmât reîsi sıfatıyle İstanbul'a geldi. Bursa'da görev müddeti 5 ay, 10 gündür. Bu arada Dâmâd Mehmed Ali Paşa'nın yerine Giritli Mustafa Nâilî Paşa sadrâzam ve Mustafa Reşid Paşa, Keçeci-zâde Fuad Efendi'nin yerine hâriciye

nâzırı oldu (14.5.1853). Nâilî Paşa'nın sadâreti 29 mayıs 1854'e kadar 1 yıl, 4 ay, 15 gün sürecektir. Sultan Abdülmecid, muhafazakârları iktidarda tutmakta devam ediyor, fakat hâriciye'de Tanzimatçılar'ı bulunduruyordu.

Âlî Paşa'nın başına getirildiği Meclis-i Âlî-i Tanzîmât (Tanzimat Yüksek Kurulu), reformların icrası ve gözetimi ile görevli en yüksek hukukî makamdı ve başkanı, kabine üyesi idi. Âlî Paşa'nm başkan olduğu meclisin üyeleri şunlardı: Eski serasker Mütercim Rüşdî Paşa (sonradan sadrâzam oldu), eski Meclis-i Vâlâ reîsi (adliye nâzırı) Rif'at Paşa, eski Selânik eyalet valisi Hıfzı Paşa, eski hâriciye nâzırı Keçecizâde Fuad Efendi (Paşa), ferîk (korgeneral) Edhem Paşa (sonradan sadrâzam oldu), kazasker Rüşdî Efendi. Bu görev 23 kasım 1854'e kadar 1 ay, 24 gün devam etti. Bu sırada sadrâzam, Kıbrıslı Mehmed Paşa idi. Onun sadâreti 5 ay, 25 gün devam etti ve yerine 23 kasım 1854'te dördüncü defa Mustafa Reşid Paşa sadrâzam oldu. Âlî Paşa'yı üçüncü defa hâriciye nâzırlığına getirdi. Reşid Paşa, Âlî ve Fuad Paşalar'ı çağırarak, kendilerine dargın olmadığını bildirdi ve görev teklif etti. Paşalar, Büyük Reşid Paşa'nın elini öptüler. Tekrar Üç Büyükler birlikte hareket etmeye başladılar. Zira Mehmed Ali ve Mustafa Nâilî Paşalar gibi Tanzimatçı olmıyanların iktidarındaki tehlikeyi yaşamışlar, sonra sadârete Tanzimat'ın Üç Büyükleri dururken, rejimin ikinci derecede devlet adamlarından saydıkları Kıbrıs'lı Mehmed Paşa sadârete getirilmişti. Sultan Abdülmecid'in denge politikası, Üç Büyükler'i uyarmıştı. Gerçekten, artık yeni rejimin yıkılamaz şekilde kökleştiğine

güvenen hâkan, yeni rejimden memnun olmıyanlara da iktidar kapısının açık bulunduğunu göstermek istemişti.

Kırım Harbi

Büyük Reşid Paşa, Kırım Savaşı'nı büyük dikkatle hazırlamıştı. Dâmâd Mehmed Ali Paşa azledilip Nâilî Paşa sadrâzam olunca, savaşın çıkmak üzere bulunduğu bu günlerde bütün iktidar, hâriciye nâzırı Reşid Paşa'nın eline geçmişti. Zira böyle bir bâdirede Nâilî Paşa, imparatorluğu yürütecek adam değildi. Tanzimatçılar'm bir şansı da, muhaliflerinin, onlar derecesinde yeterli devlet adamı çıkaramamalarıdır. Şüphesiz bu husus Sultan Mahmud'un ve Reşid Paşa'nın adam yetiştirmek politikalarının güzel meyvesi idi. Binaenaleyh Nâilî Paşa'nın sadâreti, Reşid Paşa'nın vesâyeti altında geçti. Dış siyasette Reşid Paşa, Nâilî Paşa'nın fikrini bile sormuyordu. Bu sebeple bir kabine toplantısında Sadrâzam, Reşid Paşa'yı azarladı. Reşid Paşa, kendisinden yaşça büyük olan sadrâzama "sizin ilk defa bulunduğunuz bu makama ben evvelce üç defa geldim" dedi. Muhafazakârlarla Tanzimatçılar'ın mutlaka beraber çalışmayı öğrenmeleri gerektiği fikrinde olan Sultan Abdülmecid, bu çekişmeleri bilmezlikten geldi.

Reşid Paşa, Çar'ın gafletinden, Fransız İmparatoru'nun ihtirasından, İngiltere'nin Rusya, Akdeniz'e iner mi korkusundan, doğrusu dâhîce faydalanarak Kırım Savaşı'nı çıkarttı. Vaktiyle Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Kahire'deki Rusya başkonsolosuna: "Reşid Paşa'ya dikkat edi-

niz, efendisi Sultan Mahmud'a baş kaldırdığım için bir zamanlar yedi Osmanlı eyaletine hükmeden beni Mısır eyaletine tıktı, Sultan Mahmud'la o kadar uğraşan çarınızı (Birinci Nikolay) da benim durumuna düşürecek" demiş, Başkonsolos böyle bir şeye hiç ihtimal vermiyerek gülmüştü (Kırım Savaşı'nı kaybeden Çar, ateşli ağır hasta iken kar içinde askerini teftişe çıkarak intihar edecek ve ölecektir).

3 temmuz 1853'te Rusya, 35.000 asker ve 72 topla, Türk imparatorluğunun bir eyaleti olan Romanya'ya girerek, fiilen savaşı başlattı. Ama Bâb-ı Âlî, isteklerini yerine getirdiği takdirde, Romanya'yı boşaltacağını, Büyük Devletler'e bildirdi. Reşid Paşa, 4 ekim'de Rusya'ya harb ilân ettirerek cevap verdi. Serdâr-ı Ekrem müşîr Ömer Paşa, 133.000 askerle, Prens Gorçakof'un 152.000 askerini, Tuna'yı kuzeye doğru geçip Romanya'ya ayak basarak yendi (Olteniça meydan muharebesi 5.11.1853, Çatana meydan muharebesi 5.1.1854). Çar, Prens'i azlederek Mareşal Paskieviç'i başkumandanlığa getirdi. Sonra konumuzun dışında olduğu için burada tafsilâtı gereksiz büyük diplomatik kombinezonlarla Reşid Paşa, İngiltere, Fransa ve Sardunya'nın, Türkiye'nin müttefiki olarak Rusya'ya karşı savaşa girmesini sağladı.

Müttefikler'in -savaşa adını verecek olan- Kırım'a asker çıkarmasından (14.9.1854) 2 ay, 9 gün sonra, Reşid Paşa sadrâzam olup Âlî Paşa'yı hâriciye'ye getirdi. Bu hükûmet, Âlî Paşa'nın 2. defa sadrâzam olduğu 2 mayıs 1855'e kadar 5 ay , 9 gün sürdü. 1855 mayısında Kırım Savaşı, çeşitli cephelerde, bütün şiddetiyle devam ediyordu. Reşid Paşa, sadâretinin sonlarına doğru, hâriciye nâzırı Âlî Paşa'yı Vi-

yana'da toplanan Büyük Devletler hâriciye nâzırları konferansına murahhas tayin etti (18.3.1855). Âlî Paşa, 11 nisanda İstanbul'dan ayrılarak Viyana'ya geldi. Âlî Paşa, Viyana'da iken, ikinci defa sadrâzam olduğunu ve İstanbul'a dönünceye kadar vezirlerden Şefik Paşa'nın sadâret kaymakamı (başbakan vekili) tayin edildiğini öğrendi. Reşid Paşa, Fransa ile ihtilâfa düştüğü ve savaşın bütün şiddetiyle devam ettiği bir sırada müttefik Fransa ile bozuşmak doğru olmadığı için istifa etmişti. Sultan Abdülmecid'in, Viyana'daki Âlî Paşa'nın sadârete getirildiğini bildiren Şefik Paşa'ya hitâben hatt-ı hümâyûnu şöyledir:

"Vezîr-i fetânet-semîrim Şefîk Paşa! Bu kerre Reşîd Paşa'nın meşâgıl-i kesîre cihetiyle istirhâmına mebnî (sürmenaj'dan yakınarak istifasına dayanarak) sadâretden infisâli vuku' bulmuş olmasıyle, hizmet-i celîle-i mezkûre, me'mûriyyet-i mahsûsa ile Viyana cânibinde bulunan hâriciyye nâzırı Âlî Paşa'ya tevcîh, ve Avrupa'ca olan mesâlihin ehemmiyyetine binâen müşârünileyh Reşîd Paşa dahi Âlî Paşa'nın yerine me'mûr tâ'yîn olunmuş, ve müşârünileyh Âlî Paşa'nın vürûduna kadar sadâret kaaimmakaamlığı dahi uhdene ihâle olunarak, hâriciyye nezâretine, uhdesine rütbe-i vezâret tevcîhi ve Meclis-i Tanzîmât riyâseti inzımâmı ile Fuâd Efendi, ve uhdenden münhal olan mâliyye nezâretine kazâlik uhdesine rütbe-i vezâret tevcîh olunarak Tophâne-i Â'mire'miz nâzırı Muhtâr Bey me'mûr ve tâ'yîn kılınmış olmakla, keyfiyyeti i'lân eyliyesin. Rabbimiz Ta'âlâ ve Takaddes Hazretleri, cümleyi tevfîkaat-ı ilâhiyyesine mazhar buyura, âmîn, bi-hürmeti Seyyidi'l Mürselîn, 16 şâ'bân 1271, Abdülmecîd".

Bu sırada Âlî Paşa'nın, Viyana'dan, İstanbul'daki Fuad Paşa'ya yazdığı mahrem mektupta, "velînîmetimiz" dediği Reşid Paşa'dan ağır şekilde şikâyet ettiği görülür. Âlî Paşa, İstanbul'a gelinceye kadar 1 ay, 25 gün sadârete, Şefik Paşa vekâlet ederek hükûmet toplantılarına başkanlık yaptı. Âlî Paşa 26 haziran 1855'te İstanbul'a gelerek iktidâr makamına geçti. Bu vesileyle hâkan-halîfe'nin hatt-ı hümâyûnu şu şekildedir:

"Benim vezîr-i me'âlî-semîrim Âlî Paşa! Mukaddemce me'mûriyyetin î'lân olunmuş, ve kâffe-i mesâlih-i Devlet-i 'Aliyye'mizin hüsn-i tesviyyesi matlûb ve mültezemimiz bulunmuş olduğundan, cümle ile bi'l-ittifâk, icrây-ı umûr-i me'mûrene sarf-ı ihtimâm ve dikkat eyliyesin. Rabbimiz Ta'âlâ ve Takaddes Hazretleri, tevfîkaat-ı ilâhiyyesine mazhar buyura, âmîn, bi-hürmeti Seyyidi'l-Mürselîn, 10 şevvâl 1271, Abdülmecîd".

Islâhât Fermânı

Bu suretle Âlî Paşa'nın, 1 yıl, 6 ay sürecek ve 1 kasım 1856'da sona erecek 2. sadâreti başladı. Bu müddet içinde büyük Kırım Savaşı bitti. 1 şubat 1856 Viyana Protokolü ile sulhun ana hatları kabûl edildi ve savaş sona erdi. Sulh konferansı, Paris'te toplanacak ve Üçüncü Napoléon, amcası Büyük Napoléon'dan sonra, Avrupa'da siyasî dengeyi tayin eden en önemli kuvvet olacaktı.

Bu arada yayınlanan 1272 Islâhât Hatt-ı Hümâyûnu (18 şubat 1856), gerek Âlî Paşa'nın biyografisi, gerek Osmanlı devletinin iç tarihi bakımından, büyük bir olaydır. Tanzimat Fermânı'ndan 16 yıl, 3 ay, 15 gün sonra yayınlanan Islâhât Fermânı'nda Sultan Abdülmecid, sosyal bakımdan, Türkiye tarihinde bir çizgiyi daha aşıyordu. Tanzimat hatt-ı hümâyûnu nasıl Büyük Reşid Paşa'nın eseri ise, Islâhât hatt-ı hümâyûnu da Âlî Paşa'nın eseridir. Ferman, hem Avrupa devletlerini ve kamu oyunu kazanmak, hem de Türk imparatorluğunu dış görünüşü bakımından olsun Avrupa devletlerinden farksız bir şekilde göstermek için yayınlandı. Çok önemli bir reform vesikası olduğu şüphesizdir. Bununla beraber, başta Reşid Paşa olmak üzere, bir çok kişi tarafından tenkid edildi. İmparatorluğun Hıristiyan tebeasına önemli haklar getirdiği halde, Müslümanlar derecesinde Hıristiyanlar da bazı hükümlerini beğenmediler. Fermânın başlıca hükümleri şöyledir:

Tanzimat Fermânı yürürlükte olduğu gibi, Fâtih'ten bu yana padişahların Hıristiyan tebeaya verdikleri imtiyazlar ve haklar yürürlükte idi ve kaldırılmıyordu. Ancak, devrin ihtiyaçları, Hıristiyan tebeanın statüsünde bazı konularda değişiklikleri gerektiriyordu. Meselâ patriklerin ve daha aşağı pâyedeki Hıristiyan rûhânîlerinin, cemaatleri mensuplarından "âidât" ve sair adlar altında topladıkları paralar, bundan böyle yasaklanıyordu. Rûhânîler, devlet görevlisi gibi maaş alacaklardı. Hıristiyan cemaatler, eskiden olduğu gibi, yeni bir kilise veya vakıf yaptırmak veya genişletmek, yahut onarmak için, Bâb- Âlî'nin yazılı iznini almaya devam edeceklerdi. Onarma için izin, basit bir formaliteden ibaretti. Hıristiyanlar Müslümanlar'la aynı hakları taşıyacakları

için, onları aşağılayıcı bütün tabirler haraket ve suç sayılacaktı (Müslüman halk bu hükmü "gâvura gâvur denmiyecek" şeklinde anladı). Hıristiyan ve Yahudiler bundan böyle, dinî Müslüman okulları dışında bütün laik Türk okullarına baş vurarak, durumları yeterli olanlar, öğrenci olarak kabûl edileceklerdi. Gayri Müslim tebeadan Türkçe bilen ve durumu yeterli herkes, memur olmak üzere Devlet'e başvurabilecek ve Devlet'in ihtiyacı nisbetinde kabûl edileceklerdi. Hıristiyanlar, kendi dilleriyle öğrenim yapacak her derecede okul açabilecekler, davalarını, eskiden olduğu gibi, rûhânî reisleri vasıtasıyla halledebilecekler, fakat gene eskiden olduğu gibi ceza davalarına ancak Devlet'in hâkimleri bakacaktı, bu hususta bir yenilik getirilmiyordu. Bundan böyle Hıristiyanlar'dan "cizye" denen islâmî baş vergisi alınmıyacaktı. Bu vergi, erkek Gayri Müslim nüfustan, askerlikten muâfiyetleri karşılığında alınagelmişti. Dolayısıyle bundan böyle Gayri Müslimler de, Müslümanlar'm statüsü ile mecburî askerliğe tâbî idiler. Ancak isteyen, bedel vererek, askerlik yapmıyacaktı. Askerlik bedelini tayin etmek ve kabûl edip etmemek, Devlet'in yasaları ile uygulanacaktı. Vilâyet (eyâlet), sancak (vilâyet, il) meclislerinde Gayri Müslimler, eskiden olduğu gibi rastgele değil, o vilâyet, sancak ve kazâ'daki nüfus oranlarına göre üye olacaklardı.

Fermânın esasları budur. Şimdi bu fermânın, 1856'dan imparatorluğun sona erdiği 1920 yılına kadar fiiliyatta nasıl uygulandığını belirtelim. Zira tarihî vesikalar, bazan veya çok defa, tarih gerçekleri ve fiilî uygulama ile farklılık gösterirler, zıt da olabilirler. 1856-1922 arasında 66 yıl yürürlükte kalan bu fermâna göre Gayri Müslimler'in

Müslümanlar'la her bakımdan hukuk eşitliği ilân ediliyordu. Bununla beraber Müslüman, bilhassa Devlet'in kurucusu ve sahibi oldukları fikrinde bulunan Türk kitle, fikren kendilerinin Hıristiyanlar ve Mûsevîler'le eşitliğini kabûl edememiştir. Ancak bir fikir olarak kalan bu husus, Gayri Müslimler'in haklarına zarar vermemiştir. 1856'dan önce Gayri Müslimler'in Devlet memuru olmaları âdet değildi. Tercümanlık ve hekimlik, mimarlık gibi bazan resmî de olan meslekten görevliler, çok küçük istisnalar oluşturuyorlardı. 1856'dan sonra bu durumun temelinden değiştiğini kabûl etmek gerekir. Tarihî realite budur. İmparatorluğun son 66 yılında başta Rum ve Ermenîler'den olmak üzere, Gayri Müslimler'den büyükelçi, eyalet valisi, nezâret müsteşarı olanlar görülür ve daha alt kademe Devlet görevlileri pek çoktur. Gayri Müslim bir çok kişiye en yüksek mülkiye rütbesi olan vezîr pâyesi verilmiştir. Gayri Müslim nâzırlar bile görülmüş ve bu arada bir Rum'la bir Ermenî hâriciye nâzırı bile olabilmişlerdir. Buna karşılık Gayri Müslimler'in askerî okullara kabûl edileceklerine dair olan Islâhât Fermânı maddesi, imparatorluk yıkılıncaya kadar, kâğıt üzeride kalmıştır. Askerî doktorlar dışında Hıristiyan subay görülmemiştir. İlmiyye sınıfının ise, dinî karakteri dolayısıyle, Gayri Müslimler'e kapalı kaldığını söylemeye lüzum yoktur. Buna karşılık Devlet, Gayri Müslim görevlilerinden hangi derecede olursa olsun, tam bir Türkçe bilgisi istemiş, baka bir dil kullanılması hiç bir zaman bahis konusu olmamıştır. Resmî Osmanlıca'nın öğrenilmesi, bugünkü Türkçe'nin öğrenilmesinden çoz zor olduğu için, bu engel, Gayri Müslimler'in Devlet görevlisi olmak isteklerini geniş ölçüde engellemiştir. Nihayet okuyucunun aklına şöyle bir soru gelebilir? Son 66 yılında Türkiye, bu

Gayri Müslim devlet memurlarından faydalandı mı? Daha açık soru ise şudur: Bunlar, Türk imparatorluğuna sadakatle hizmet edebildiler mi, hiyânete saptılar mı? Bu hususta tarihçi, son 66 yılın Gayri Müslim devlet memurlarının, aynen Türkler gibi devletlerine hizmet ettiklerini belirtmeye mecburdur. Türk'ten fazla "Osmanlı" olanlar hiç de az değildi. İhanet edenler oldu, fakat istisnadırlar. Sayıları da, ihanet eden Müslüman memurlardan fazla değildir. İlk bakışta bugünki okuyucuya garip gelecek bu başarıyı Osmanlı Devleti nasıl elde etti? Karmaşık bir protokol ve eğitim sayesinde elde etti. Tafsilâtı, konumuzun dışındadır.

Paris Muâhedesi

Kırım Savaşı'na son veren Paris'teki sulh konferansı, 25 şubat 1856'da açıldı ve 30 martta anlaşma imza edilinceye kadar 1 ay, 4 gün sürdü. Konferansa yalnız Büyük Devletler (Osm. Düvel-i Muazzama) yani -önem sıralarına göre- İngiltere, Fransa, Rusya, Türkiye, Avusturya, Prusya ve Sardunya katıldılar. Avusturya ile Prusya savaşa girmemişlerdi. Ancak Avrupa dengesi yeniden düzenlendiği için, bu iki büyük devletin onaylarını almak şart görüldü. İtalya'nın çekirdeği olan Sardunya-Piemonte krallığı ise o tarihte daha büyük devlet sayılmıyordu, fakat savaşa katıldığı için konferansa katıldı. Buna karşılık büyük devlet sayılan İspanya, konferansa davet edilmedi. Murahhaslar şöyleydi: İngiltere için hâriciye nâzırı Earl (Kont) of Clarendon ve Paris büyükelçisi Lord (Baron) Cowley, Fransa için Büyük Napoléon'un gayri meşrû oğlu olan hâriciye nâzırı Kont Walewski ve Viyana

büyükelçisi Baron de Bourqueney, Rusya için Çar'ın yâver-i harbi Orgeneral Kont Orlof ve ortaelçi Baron von Brunnow, Türkiye için Sadrâzam Âlî Paşa ve Büyük Reşid Paşa'nın büyük oğlu olan Paris büyükelçisi Mehmed Cemil Bey (sonradan Paşa), Avusturya için hâriciye nâzırı Kont von Buol-Schauenstein ve Paris elçisi Baron von Hüber, Prusya için hâriciye nâzırı Baron von Manteuffel ve Paris elçisi Kont von Hatzfeldt-Wildenburg-Schoensteih, Sardunya için başbakan ve maliye bakanı Kont de Cavour ve Paris elçisi Marki de Villamarina.

1815 Viyana, 1871 Versailles (Versay) ve 1878 Berlin anlaşmaları ile beraber, XIX. asır Avrupası'nın (ki Dünya'nın mutlak merkezi idi) siyasî çehresini çizen en önemli 4 anlaşmadan biri bulunan 1856 Paris Muâhedesi'nin başlıca hükümleri şunlardır:

Ruslar, 28 kasım 1855'te aldıkları Kars'ı boşaltıp Türkiye'ye, Müttefikler de Kırım'ı boşaltıp Rusya'ya geri vereceklerdir. Türk imparatorluğu topraklarında bulunan Müttefik (İngiliz-Fransız-İtalyan) kuvvetleri, en kısa zamanda Türkiye'den ayrılacaklardır. Rusya, Güney Besarabya'yı (Osm. Bucak), merkezi İsmâil'le beraber, Osmanlı'nın Boğdan (Moldavya) prensliğine bırakacak ve bu suretle Tuna deltasından çekilecektir. Rusya, Osmanlı imparatorluğunun ayrılmaz parçaları olan iki Romen prensliğine (Osm. Memleketeyn, yani Eflak ve Boğdan) hiç bir şeklide müdaha edemiyecektir. Karadeniz, tamamen tarafsız hâle getirilecektir. Karadeniz iki devlet, Türk ve Rus imparatorluklarınca paylaşıldığı, başka hiç bir devletin bu denizde sahili bulunmadığı için, iki imparatorluk da bundan böyle Karadeniz'de

ne savaş gemisi bulunduracaklar, ne savaş gemisi yapacaklar, askerî tersanelerini alelâde tersane hâline getireceklerdir. Anlaşmanın en önemli maddesi de budur. Reşid ve Âlî Paşalar'ın Türkiye'ye kazandırdıkları bir diplomatik zaferdir.Zira Karadeniz'de donanma bulundurmak yasağı Türkiye için zararsız ve faydalı olduğu halde, Rusya için yıkımdır. Şöyle ki: Türkiye, Boğazlar'da ve Marmara'da donanma bulunduracağı için, zaten Rus donanmasından üstün olan donanmasını icabında bir kaç saat içinde Karadeniz'e çıkaracak durumdadır. Rusya'nın böyle bir imkânı yoktur ve Karadeniz donanmasını Baltık'a naklettiği için, bir daha Boğazlar'dan geçip dönmesi de asla bahis konusu olmadığından, anlaşma bozulsa bile, Karadeniz'de yıllarca uğraşıp yeni bir donanma oluşturmak mecbûriyetinde kalacaktır (nitekim öyle oldu). Bu anlaşma yürürlükte kaldığı müddetçe Rusya'nın Türkiye'yi denizden tehdidi önlenmiş oldu. Türkiye'nin Rusya'yı denizden tehdidi ise önlenmiş olmuyordu. Nitekim bir müddet sonra Türk donanması, Rusya'ya gerçekten tehdid eder hâle gelecektir.

Tuna nehri üzerinde sahili bulunan 4 Devlet, yani Türkiye ve Avusturya imparatorlukları ile Bavyera ve Vürtenberg krallıkları, ortaklaşa bir komisyon oluşturacak ve milletlerarası Tuna su trafik rejimini yeni ve daha liberal esaslara bağlıyacaklardır.

Paris Anlaşması'nın bir diğer çok önemli maddesi, Türk imparatorluğunun mülkî bütünlüğünü, anlaşmaya imza koyan bütün devletlerin müteselsil şekilde tekeffül etmeleridir. Buna göre Osmanlı, hattâ istese bile, hiç bir devlete toprak terkedemiyecekti.

Türkiye'nin hayli lehine olan Paris Anlaşması ile daha geniş haklar elde edilemediği için Reşid Paşa, talebesi Âlî Paşa'yı tenkid etti. Şimdi bu tenkidin değerlendirmesini yapalım:

Reşid Paşa, hâriciye nâzırı idi ve bu sıfatla konferansa katılıp bildiği gibi yürütmek istedi. Âlî Paşa, sadrâzam sıfatıyle rıza gösterdi. Ancak Fransız imparatoru Üçüncü Napoléon, Reşid Paşa'ya diş biliyordu. Bâb-ı Âlî'ye, Reşid Paşa'nın gönderilmesi hâlinde müşkil durumlar ortaya çıkabileceği bildirildi. Bunun üzerine Âlî Paşa, bizzat Paris'e gitti.

Üçüncü Napoléon, Reşid Paşa'nın devamlı İngiltere'yi kolladığı, Fransa'ya ehemmiyet vermediği fikrinde idi. Üstelik Kırım Savaşı'na Reşid Paşa'nın İngiltere'yi angaje etmesi yüzünden girmişti. Savaşa girmeyen bir Fransa'nın artık Avrupa'da söz sahibi olamıyacağı tablosunu oluşturan, İmparator Napoléon'a göre, Reşid Paşa idi. Ve Fransa, savaşta, müttefikleri Türkiye ve İngiltere'den fazla insan ve mal kaybına uğramış, bir şey de elde edememişti. Napoléon'a göre bütün parsayı Osmanh toplıyacaktı. Reşid Paşa'nın zekâsından da ürküldüğünü buna eklemek gerekir.

Reşid Paşa, Bâb-ı Âlî ısrar edip Paris'e gitse idi, Fransa, müzakereleri Türkiye aleyhine yokuşa sürebilirdi. Binaenaleyh Âlî Paşa'nın elde ettiklerinden fazlası elde edilemezdi. Fuad Paşa gönderilse idi durum aynı idi. Başka bir Türk diplomatı başmurahhas olsa, Üç Büyükler derecesinde Avrupa'da prestij sahibi bulunmadığından Türk menfaatlerini yeterli şekilde savunamazdı.

Fransa'nın rezervi olmayıp Reşid Paşa, Paris'e gitse ve

İmparator'un kînine çarpmasa idi, belki daha büyük menfaatler elde edilebilirdi. Fakat yukarıda açıklandığı üzere, bu ihtimal gerçekleşmedi. Reşid Paşa, Âlî Paşa'dan çok daha cür'etkâr bir diplomattı. Radikal projeler oluşturur ve gerçekleştirirdi.Vaktiyle uzun yıllar Paris'te büyükelçilik yaptığı için Fransa'yı iyi tanıyordu. Konferansta İngiltere'yi daha iyi yanına alabileceği de muhakkaktı. Ancak Fransa, konferansa hâkim oldu ve İtalya'yı oluşturmak üzere bulunan Sardunya'nın dehâ sahibi bir diplomat olan başbakanı da, kendi dış politikası icabı, Fransa'nın ağzına bakıyordu. Bilindiği gibi İtalyan birliğini diplomatik yolla gerçekleştiren Kont Cavour olmakla beraber, askerî bakımdan gerçekleştiren ancak Üçüncü Napoléon'dur. Üstelik İngiltere'nin, Fransa'nın çok zıddına giderek Kara Avrupası'nın muğlâk meselelerine dalması ve Fransa ile bozuşmayı göze alması beklenemezdi. Fransız ordusu o tarihte, bütün Dünya'da 1. kara kuvveti sayılıyordu. Bütün bu ihtimaller muvacehesinde Reşid Paşa'nın, talebesi Âlî Paşa'dan daha büyük menfaatler elde edebileceği iddiasını, ihtiyatla değerlendirmek gerekiyor. Reşid Paşa, çok girift kombinezonlar yapar, beş altı topu birden fırlatıp sonra teker teker yakalardı. Âlî Paşa diplomasisi daha düz, fakat derindir. Reşid Paşa, Talleyrand ve Metternich'in genç çağdaşı idi. O diplomatik ekolün dâhîsi idi. Âlî Paşa'nın ise Avrupa diplomasisine ciddiyet ve mümkün olabildiği nisbette dürüstlük getirdiği biliniyor ve Avrupalılar'ca da kabûl ediliyor.

2 şubat 1856'da İstanbul'dan hareket eden, 25 şubatta konferansa giren, 30 martta imzalıyan Âlî Paşa, üstelik Viyana konferansından saptanan esaslarla bağlı idi. Reşid Paşa'nın ne dereceye kadar bu esasları bozabileceği

şüphelidir. Ancak İngiltere'nin, Reşid Paşa'nın 1. Osmanlı murahhası olmasını istediğini biliyoruz. Reşid Paşa'nın Kuzey Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasını ve zaman içinde Türkiye'ye bağlanmasını tasarladığını, bunu İngiltere'ye de kabûl ettirdiğini, Cevdet Paşa yazmaktadır. Âlî Paşa ise bu konuya ehemmiyet vermemekle itham edilmiştir. Ziyâ Paşa da Âlî Paşa'yı itham etmekte ise de, tabiatiyle Âlî Paşa'nın en büyük düşmanının fikri, tarih gerçeği olarak kabûl edilemez. Ancak Reşid Paşa'nın, Âlî Paşa'yı Sultan Abdülmecid'e hem sözlü, hem yazılı olarak şikâyet ettiğini ve Kırım Savaşı'nın neticelerini yeterli derecede değerlendiremediğini söylediğini biliyoruz.

Reşid Paşa etkili oldu. Sadrâzam Âlî Paşa 1 kasım 1856'da hâriciye nâzırı olan arkadaşı Fuad Paşa ile beraber görvinden alındı. Büyük Reşid Paşa, 7 ay, 7 gün için sadrâzam oldu. Sonra 2 ay, 17 gün için Mustafa Nâilî Paşa tekrar bu makama geldi. 22 ekim 1857'de Reşid Paşa'nın 6. ve sonuncu sadrâzamlığı başladı, 7 ocak 1858'de (2 ay, 16 gün sonra) sadrâzamlık görevinde iken, 58 yaşında (57 yıl, 9 ay, 26 gün) öldü. Âlî Paşa'nın 3. sadâreti başladı. Bu suretle Âlî Paşa'nın 2. ve 3. sadâretleri arasında 1 yıl, 10 gün geçti. Bu müddet içinde Reşid Paşa'nın 5., Nâilî Paşa'nın 3., Reşid Paşa'nın 6. hükûmetleri kuruldu.

Âlî Paşa, ikinci sadâretinden azlinde, kabinesinde serasker olan Mütercim Rüşdî Paşa'nın, Reşid Paşa'nın işaret ettiği gibi hareket ettiğine inandı. Ölümüne kadar Rüşdî Paşa'yı fazla tutmadı. Sonradan Rüşdî Paşa, Âlî Paşa'nın bu tutumu karşısında kendisini himaye etmediği için Sultan Abdülazîz'e bile düşman olacaktır.

Üçüncü Defa Sadrâzam

Reşid Paşa, Âlî Paşa'nın üzerine sadrâzam olunca, öğrencisini 4. defa hâriciye nâzırlığına getirdi. Âlî Paşa, istifa etti. Bu 5. Reşid Paşa kabinesinde Âlî ve Fuad Paşalar, sandalyasız devlet nâzırı olarak bulundular. Nâilî Paşa kabinesinde Âlî Paşa, 5. defa hâriciye nâzırı oldu. Reşid Paşa'nın 6. kabinesinde aynı görevi muhafaza etti. Reşid Paşa'nın ölümünde 3. defa sadrâzam oldu. Sultan Abdülmecid'in sadâret hatt-ı hümâyûnu şöyledir:

"Benim vezîr-i me'âlî-semîrin Âlî Paşa! Bu def'a sadâret hizmet-i celîlesi, uhde-i istîhâline ... ve umûr-ı hâriciyye nezâreti dahi... Fuâd Paşa'ya tevcîh ve ihâle kılınmış olmağla, kâffe-ı mesâlih-i Devlet-i Aliyyemiz'in hüsn-i rü'yet ve idâresi husûsuna sarf-ı iktidâr eyliyesin. Rabbimiz Ta'âlâ ve Takaddes Hazretleri, tevfîkaat-ı ilâhiyyesini mu'în buyura, âmîn, bi-hürmeti Seyyidi'l-mürselîn, 25 cumâdelûlâ 1274, Abdülmecîd".

Romen Prenslikleri Birleşiyor

Âlî Paşa'nın 3. sadâretinde en önemli mesele, Romanya'nın durumu oldu. 19 ağustos 1858'de Paris'te bir anlaşma imza edilerek, Osmanlı imparatorluğuna dahil iki Romen prensliği, Eflak ile Boğdan (Osm. Memleketeyn) "Romanya" adı altında ve tarihte ilk defa olarak birleştirildi. Eflak'ın merkezi Bükreş, birleşik prensliğe merkez oldu. Romanya'nın sınırları, bugünkinden dardı. Tuna deltası dahil Dobruca, doğrudan Türk yönetiminde bir sancak (il) idi. Transilvanya, Bukovina ve Banat (Tameşvar) ise Avusturya'ya aitti. Ancak

bugünki Romanya'dan fazla olarak, Türkler'in "Bucak" dedikleri Güney Besarabya'yı içine alıyordu. Romen prensliklerinin birleştirilmesinde, Avrupa'da milliyetçilik fikrinin şampiyonluğunu yapan Üçüncü Napoléon, Bâb-ı Âlî'ye ve diğer devletlere büyük baskı yaptı. Bir Latin milleti oldukları için Romenler'le bilhassa ilgileniyordu. Ayni şekilde diğer bir Latin millet (üstelik Katolik) olan İtalyanlar'ın birleşmesinde de birinci derecede rol oynamıştır. Halbuki bu politika, Alman devletlerinin de birleşmesine zemin hazırladığı için, sonunda Fransa'nın felâketini hazırladı. Anlaşmayı, hâriciye nâzırı Fuad Paşa imza etti. Yeni statüye göre Romanya gene Türkiye'nin bir parçasını teşkil ediyor, ancak Bâb-ı Âlî, prensliğin iç işlerine karışamıyordu. Dış münasebetlerinde prensliği Osmanlı dış işleri temsil ediyordu. Romanya'nın elçi göndermek ve kabûl etmek hakkı olmuyordu. Osmanlı'nın imza koyduğu bütün muâhedeler, imparatorluğun bir parçası olan Romanya için de geçerli idi. Romanya, her yıl belirli vergisini Istanbul'a ödiyerek, tâbi olduğunu belirtecek, vergisi Bâb-ı Âlî tarafından arttırılamayacaktı. Küçük bir Romen millî ordusu kurulacak, meşrûtiyet (taçlı demokrasi) rejimi kabûl edilerek meclisler açılacaktı. Romanya prensliğine bir müddet sonra Albay Couza (Osm. Kuza Bey) seçildi. Bu zat Boğdanlı olduğu için Eflak'ta memnuniyetsizlik oldu ise de Bâb-ı Âlî 25 eylûl 1859'da bu seçimi tasdik etti ve Bâb-ı Âlî'nin tasdîkı olmaksızın prens tahta geçemiyeceği için, tahta oturabildi. Ancak Prens Couza, bir hanedana mensup değil, sıradan bir yerli soylu idi.

Âlî Paşa'nın 3. sadâreti 1 yıl, 9 ay, 12 gün sürdü. 18 ekim 1859'da Kıbrıslı Mehmed Paşa 2. defa sadrâzam oldu. 2 ay, 6

günden fazla makamını muhafaza edemedi. 23 aralık 1859'da Meclis-i Tanzîmât reîsi, askerlikten mülkiyeye geçme Mütercim Rüşdî Paşa, sadârete getirildi. 5 ay, 5 gün sonra (27.5.1860) Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın3. ve son sadâreti başladı. Bu suretle Kıbrıslı, Sultan Abdülmecid'in son ve Sultan Abdülazîz'in ilk sadrâzamı oldu. Mütercim ve Kıbrıslı Paşalar, Tanzimat'ın ikinci derecede ricâlinden Reşid Paşa yetiştirmeleri olup, ikincisi değerli bir devlet adamıdır.

Bu müddet içinde Âlî Paşa, 24 Aralık 1859'da Meclis-i Tanzîmât reîsi (bir çeşit adalet bakanı) olarak kabineye girdi. 28 mayıs 1860'ta bu sıfatla, Sadrâzam Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın Rumeli'ni teftişinde sadâret kaymakamı (başbakan vekili) tayin edilerek hükûmete başkanlık etti. Fuad Paşa, hâriciye nâzırı idi. Onun 14 ekim 1860'ta Cebel Lübnan'a gitmesi üzerine hâriciye nâzırlığı vekâletini de üzerine aldı. B u hususiaki padişah fermânı şöyledir:

"Benim vezîr-i me'âlî-semîrim (Kıbrıslı Mehmed Paşa)! Umûr-ı hâriciyye nezâretinin ehemmiyyeti ve Âlî Paşa'nın liyâkat-i müsellemesi cihetiyle, nezâret-i mezkûre vekâleti, Meclis-i Tanzîmât riyâseti'ne ilâveten, müşârünileyh Âlî Paşa'ya ihâle olunmuş olmakla, müşârünileyhin î'lân-ı me'mûriyyetine ibtidâr olunsun, 28 rebîülevvel 1277, Abdülmecîd".

Sultân Aziz Tahtta

14 Temmuz 1861'de 6. defa hâriciye nâzırı olduğu zaman 19 gün önce Sultan Abdülmecid ölmüş, 7 yaş genç kardeşi Sultan Abdülazîz, hâkan-halîfe olmuştu. Âlî Paşa'nın hâriciyeye

gelmesine dair yeni hâkan'ın sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa'ya hitaben hatt-ı hümayûnu şöyledir.

"Benim vezîr-i me'âlî-semîrim! Dîğer hattımızda beyân olunduğu vechile hâriciyye nâzırı Fuâd Paşa'nın meclis-i ahkâm-ı adliyyemiz riyâseti me'mûriyyeti cihetiyle hâriciyye nezâreti açıldığına ve nezâret-i mezkûre umûr-ı Devlet-i Aliyye'mizin mühim ve mû'tenâ mesâlihinden olarak Düvel-i Fâhime ile olan münâsebât-ı dostânenin ân-be-ân te'yîd ve tahkıymi, nezdimizde matlûb ve mültezem bulunduğuna binâen, ve Meclis-i Tanzîmât reîsi olup nezâret-i mezkûre vekâletinde bulunan Mehmed Emîn Âlî Paşa'nın liyâkat ve ehliyyet-i müsellеme, ve fetânet ve mâ'lûmât-ı tâmmesine ibtinâen, nezâret-i mezkûre, asâleten müşârünileyhe tevcîh olunarak, Bâb-ı Â'lî'mize gönderilmiş olmakla, î'lân-ı keyfiyyete, ibtidâr eyliyesin. Cenâb-ı Hak, cümlemize tevfîkaat ihsân buyura, âmîn, bi-hürmeti Seyyidi'l-Mürselîn, 6 muharrem 1278, 'Abdü'l-'Azîz".

Sultan Abdülaziz, Âlî Paşa'dan 15 yaş gençti. Tahta oturduğu zaman 31,5 ve Âlî Paşa ise 46,5 yaşlarında idiler. Yeni hâkanın cülûsundan 1 ay, 11 gün sonra Kıbrıslı Mehmed Paşa, 3. sadâretinden alındı. Âlî Paşa, 4. defa sadrâzam oldu. Ancak bu sadâreti 3 ay, 17 günden ibaret kaldı (6 ağustos - 22 kasım 1861). Yerine, en yakın arkadaşı Keçeci-zâde Büyük Dr. Mehmed Fuad Paşa'nın ilk sadâreti başladı. 4. sadâretinin hatt-ı hümâyûnu şudur:

"Vezîr-i me'âlî-semîrim Âlî Paşa! Mehmed Paşa'nın bu kerre bi'l-î'câb sadâretden infisâli vuku' bularak, senin sadâkat ve fetânet ve reviyyetin cihetiyle, hizmet-i celîle-i mezkûreyi hüsn-i îfâ edeceğin, nezdimizde meczûm ol-

duğundan, mesned-i sadâret, uhde-i liyâkatine tevcîh, ve ihâle kılınmışdır. Tafsîl ve tekrâra hâcet olmadığı üzere, kâffe-i mihâm-ı saltanat-ı seniyyemizin, merkez-i matlûba vüsûlü hakkında olan efkârımız, mâ'lûmun olmakla, bu bâbda, sâir vükelây-ı devletimizle bi'l-ittihâd, ibrâz-ı meâsir-i gayret olunması, me'mûl ve muntazardır. Hemen Cenâb-ı Hak, cümleyi tevfîkaat-ı ilâhiyyesine mazhar buyura, âmîn, bi-hürmeti Seyyidi'l-Mürselîn, 29 muharrem 1278, 'Abdü'l-Azîz".

Sultân Abdülazîz, 1861 eylülünde ve Âlî Paşa'nın 4. sadâreti içinde, ağabeyinin kırmızı zeminli ve 6 rütbeli Mecîdî nişânı üzerinde olmak üzere ihdâs ettiği yeşil zeminli ve 5 rütbeli Osmânî nişânı'nın en yüksek rütbesi olan murassâ çeşidini, Âlî Paşa'ya verdi.

Âlî Paşa'nın 4 ay dolmadan 4. sadâretinden alınmasında, yeni hâkanın -ağabeyinden kalma- Mâbeyn kâtibi ünlü şair Ziyâ Bey'in (Paşa) entrikalarının tesirli olduğunda, tarihçiler birleşiyorlar. Fuad Paşa, hâriciyeye Âlî Paşa'yı getireceğini söyliyerek, padişahın sadâret teklifini kabûl etti. Fuad Paşa'nın 1. sadâreti 1 yıl, 1 ay, 10 gündür ve 2 ocak 1863'te istifa etti. Bu kabinede Âlî Paşa, 7. defa olarak hâriciye nâzırlığı yaptı. Fuad Paşa'dan sonra Yusuf Kâmil Paşa, 1 haziran 1863'e kadar 4 ay, 27 gün, sonra 2. defa Fuad Paşa 5 haziran 1867'ye kadar 3 yıl, 4 gün, sonra 2. defa olarak Mütercim Rüşdî Paşa 8 ay, 6 gün sadrâzam oldular. Bütün bu kabinelerde Âlî Paşa, hâriciye koltuğunu muhafaza etti. 5 yıl, 2 ay, 19 gün süren 7. hâriciye nâzırlığı, 8 hâriciye nâzırlığı arasında en uzunudur.

Osmanlı'ya tâbî küçük otonom prenslikler olan

Sırbistan ve Karadağ'da, Rusya'nın kışkırtması ve Fransa'nın da Rusya'yı desteklemesi ile ayaklanmalar başladı. Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa, 1862 ağustosunda Karadağ ısyanını bastırdı. Belgrad kalesi kumandanı ferîk (korgeneral) Âşir Paşa ise, ayaklanan Sırplar'a top ateşi açtı ve Belgrad şehri içine düşen gülleler, bir çok asiyi öldürdü. Rusya ve Fransa'nın baskısıyla Bâb- Âlî, 8 eylül 1862'de İstanbul Protokolü'nü imzaladı. Bu protokole göre Sırıstan prensliği içinde kalan Osmanlı kaleleri dışındaki Türk ahali, ya kalelere alındı veya prensliğin sınırları dışına çıkarıldı. Belgrad'ın dış istihkâmları da Sırplar'a bırakıldı. Şehirdeki Türk karakolları kaldırıldı. Prenslik sınırları içindeki iki küçük Türk kalesi, prensliğe bırakıldı. Belgrad ve diğer 3 önemli Sırbistan kalesi, Osmanlı'da kaldı. Bu 4 kalede Türk garnizonları bulunuyor ve Sırplar'ın giriş çıkışları yasaklanıyordu. Bu düzenleme, Sırplar'ı da, Türkler'i de memnun etmedi. Rusya, Âlî Paşa tarafından atlatıldığına kani oldu.

Romanya Meselesi

28 haziran 1864 İstanbul Protokolü ise, Osmanlı imparatorluğuna dahil Romanya prensliğinin yeni statüsünü belirledi. Bâb-ı Âlî, Prens Couza'nın (Osm. Kuza Bey) haklarını arttırdı. Kuza Bey, krallığa hevesleniyordu. Nitekim şair Zıyâ Bey (Paşa) Âlî Paşa'yı *Etdi bir yüzbaşıyî Memleketeyn -üzre kral* mısraıyle ithâm ediyordu. Ancak 6 yılı aşan bir prenslikten sonra Couza devrildi (22.2.1866). 19 nisanda (1866) Bükreş'te Romanya meclisi, Alman prenslerinden Karl von

Hohenzollern-Sigmaringen'i Romanya prensi seçti. Bu seçim, metbû devlet olan Osmanlı'nın onayı alınmaksızın yapıldığı için, Türkiye'nin haklarını ihlâl ediyordu. Sadrâzam Fuad Paşa, Romanya'ya asker sevketmeye karar verdi. Ancak bu sıralarda Girid'de isyan başladı ve Âlî Paşa, arkadaşını asker göndermekten vaz geçirdi.

Romanya meselesinin arkasında İmparator Üçüncü Napoléon vardı. Romenler, en büyük Hıristiyan hânedânı olan Capet-Bourbon'lardan bir prensi hükümdarları olarak seçmek istiyorlardı. Ancak bu seçime Âlî Paşa da, Fransız İmparatoru da karşı çıktı. Zira İmparator'un mensûb olduğu Bonaparte hânedânı, düşürüp yerine oturduğu Bourbon hânedânının can düşmanı idi. Romenler, Avrupa büyük devletlerinde hükümrân olan hiç bir hânedandan prens seçemiyeceklerini, Bâb-ı Âlî'nin de bunu istemediğini anladılar. Prens Karl üzerinde ittifak edildi. Değerli ve genç bir Prusya generali idi. Gerçi Prusya hânedânının bir yan koluna mensup yani Hohenzollern idi. Ancak bu dal, Hohenzollern'lerden asırlarca önce ayrılmıştı ve Berlin tahtının vârisi bulunmuyordu. Bununla beraber böyle bir seçim, gene de Romanya'da, o zamana kadar mevcut bulunmıyan Alman ve Prusya nüfûzunu yerleştirecek mâhiyette idi. Nitekim öyle oldu. Tek kelime Romence bilmeyen, koyu bir Prusyalı olan Prens, Bükreş'te gelip tahta oturdu ve Fransa'ya yan bakmaya, sadece metbuu olan Bâb-ı Âlî ile iyi geçinmeye dikkat etmeye başladı. Bu sûretle Üçüncü Napoléon, Romanya'da köklü olarak mevcut Fransız nüfuzunu, devletinin gücünü ve milliyetçilik prensibini yanlış kullanması yüzünden silip süpürmüş oldu.

"Birinci Karol" sanıyle Bükreş'te tahta çıkan yeni prensi Bâb-ı Âlî 26 ekim 1866'da onaylıyarak, durum kesinleşti. Âlî Paşa, Romanya prensliğine, 30.000 askeri geçmemesi sınırlamasıyle (sonradan 50.000'e çıkarılacaktır) ordu kurması için izin verdi, donanması ve savaş gemisi olmıyacaktı. Bu imtiyazlar, Yeni Osmanlılar'a mensup gazeteciler (Zıyâ Bey, Nâmık Kemâl Bey, Ali Suâvî Efendi) ve onları himaye eden Mustafa Fâzıl Paşa tarafından şiddetle tenkid edildi. Hedef, hâriciye nâzırı Âlî Paşa idi. Devleti gerçekte hâriciye nâzırının yönettiği zannı hâkimdi. Bu imtiyazlara kavuşmakla beraber Romanya Prensliği, Türk imparatorluğunun bir parçası olmakta devam ediyordu. Dış işlerinde Osmanlı Devleti'nce temsil ediyor, elçi gönderemiyor ve kabûl edemiyor, muâhede yapamıyor, Türkiye'nin imza koyduğu bütün muâhedeleri, kendisine danışılmaksızın kabûl ediyor, Türkiye'ye yıllık vergi ödüyor, nişan ihdâs edemiyor, bastırdığı paralara Türk hâkimiyetini gösterir ibâreler koyuyordu. Romanya, tam istiklâline kavuştuğu 12 yıl müddetle (1878'e kadar) bu şekilde yaşadı. Burada Âlî Paşa'nın tutumu, önce gerçekçi idi. Romanya'da hiç bir Türk azınlığı yaşamıyordu (zira Türkler'in yaşadığı Dobruca, Romanya'da değil, doğrudan Osmanlı yönetimindeydi). Romenler, en fazla Avrupa kültürü almış Balkan kavmi idi. Kaanûnî Sultan Süleyman devrinde bile iç yönetimleri için otonomi verilmiş, buna dokunulmamıştı. Türkiye'nin sıradan eyaletlerinden biri hâline getirmek mümkün değildi. Romenler'in hususiyeti Latin olmaları, daha açık söyliyeyim, Slav olmamaları idi. Diğer Balkan Slavları gibi Rusya'yı ağabeyleri saymıyorlar, Ruslar'dan nefret ediyorlardı ve Türkler'le bir meseleleri yoktu, Türkler'e karşı senpatileri

bile vardı, zira Osmanlı himâyesine muhtaç idiler. Osmanlı hâkimiyeti kalkar kalkmaz Rus hâkimiyetinin geleceğini tecrübe etmiş, acı neticeler almışlardı.

Mısır Meselesi

İmparatorluğun, bu defa Müslüman, diğer bir otonom eyaleti olan Mısır'da problem vardı. Burada da problem, ülkenin daha çok otonomi istemesi idi ve bağımsızlık (istiklâl) isteği bahis konusu değildi. Mısır'ın irsî valisi İsmail Paşa, Sultan Abdülmecid'in, dedesi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya verdiği 24 mayıs 1841 tarihli fermân ile bağlı idi ki bu fermân gerçekte Büyük Reşid Paşa'nın eseri idi. Bu fermân ile Osmanlı imparatorluğunun protokolünde 1. eyalet sayılan Mısır ve Mısır'a bağlı Sudan için Bâb-ı Âlî'nin tanıdığı hakları genişletmek, hârîs ve ileri görüşten mahrum bir adam olan İsmali Paşa için, başıca emel hâline geldi. En fazla, valiliği, kendisinden sonra, oğluna ve onun nesline inhisar ettirmek, kardeşini ve Kavalalı ailesinin diğer fertlerini bu haktan uzaklaştırmak istiyordu. Bu uğurda milyonlarca altın rüşvet dağıttı. Sultan Abdülazîz'in ve vezirlerinin gözüne girebilmek için her şeyi göze aldı. Sonunda Sadrâzam Fuad ve hâriciye nâzırı Âlî Paşalar, Devlet'i yöneten ikili (düomvira), verâset kaidesinin İsmail Paşa'nın istediği şekilde değiştirilmesinde Türkiye'nin her hangi bir yüksek menfaatinin ihlâl edilmiyeceğine karar verdiler.

28 mayıs 1868'de Sultan Azîz, İsmail Paşa'ya bir fermân yollıyarak, bundan böyle Mısır valiliğinin, valinin en büyük

oğlundan en büyük oğluna geçeceğini bildirdi. Bu suretle İsmail Paşa'nın büyük oğlu Tevfik Paşa, Mısır eyaleti velîahdi oldu. En yaşlı Kavalalı prens sıfatıyle velîahd olan İsmail Paşa'nm kardeşi ve İstanbul'da Osmanlı imparatorluğunun maliye nâzırı olan Mustafa Fâzıl Paşa, velîahdlikten düşdü ve Mısır verâsetinde hakkını kaybetti. Tanzimat'ın seçkin Türk devlet adamları arasında sayılıyordu. Bütün kînini, fermânı hazırlıyan Âlî Paşa'ya ve ikinci derecede, sadrâzam olmakla beraber, arkadaşının yörüngesinden çıkmayan Fuad Paşa'ya çevirdi. Dünyanın en zengin adamlarından biri idi. Serveti sayesinde, Osmanlı imparatorluğunu yöneten İkili'yi düşüreceğini hesapladı. Âlî Paşa, ona da, ağabeyi İsmail Paşa'ya da ehemmiyet vermiyor ve Tanzimat devlet adamlarının ekserisi gibi Kavalalılar'ı sevmiyordu. Bunun, Tanzimat'ın gerçek kurucusu Sultan Mahmud'a, vaktiyle Mehmed Ali Paşa'nın ısyan etmiş olmasıyle ilgisi vardır.

Âlî Paşa, İsmail Paşa'nın kulağına gidecek şekilde, hâriciye nezâreti makamında yazıhânesinin koltuğunda otururken: "Onun (İsmail Paşa'nın) güvendiği Mısır'ı elinden almak, benim için iki saat mesai sarfetmeme bağlıdır" şeklinde tehdid edici tarzda konuştu. Mısır valisi de, kardeşi de, pek çok devlet adamı da Âlî Paşa'nın otoritesinden yaka silker hâle gelmişti. Mustafa Fâzıl Paşa, servetini döküp saçarak, Âlî-Fuad Paşalar, bilhassa ilki aleyhine Avrupa'da kudretli bir yasa dışı muhalefet oluşturdu. Avrupa'ya kaçan Zıyâ Bey (Paşa) ve en yakın arkadaşı Nâmık Kemâl Bey ve Ali Suâvî Efendi gibi hırslı gazeteciler, Londra, Paris, Cenevre, Brüksel gibi merkezlerde, kuvvetli muhalefet mihrakları oluşturdular. Yayınladıkları gazeteler, kitapları Türkiye'ye sokmaya başladılar. Gerçekte Zıyâ Bey sadrâzam ve Nâmık

Kemâl hâriciye nâzırı olup Âlî-Fuad ikilisine halef olmayı tasarlıyorlardı.

28 mayıs fermânı ile İsmail Paşa, kendisinden sonra oğlunun ve onun neslinin Mısır'da hâkimiyetini elde etmekle kalmadı. Hicâz eyâletine bağlı olup Kızıldeniz'in Afrika tarafındaki karşı sahilinde bulunan Sevâkin (Sudan'da) ve Musavvâ (Eritre, Etyopya'da) ilçelerinin yönetimini de Bâb-ı Âlî, Mısır valisine bıraktı (bir müddet sonra geri alacaktır). Bu suretle Mısır valisi, Mısır dışında Sudan, Uganda, Eritre üzerinde yönetim hakkına sahib oluyordu. Buna karşılık Mısır'ın İstanbul'a her yıl maktû olarak gönderdiği vergiyi Bâb-ı Âlî 80.000 keseden yılda 150.000 keseye çıkardı (bugünki satınalma değeri (1988) 360 milyar TL kadardır). Aynı fermâna göre İsmail Paşa, o zamana kadar 18.000 askerle sınırlandırılmış olan eyalet ordusunu, isterse 30.000'e çıkarabilecekti (Romanya eyaletine de aynı sayıda asker bulundurmak hakkı tanınmıştı). Romanya, Sırbistan ve Karadağ otonom prensliklerinin imtiyazlarının arttırılması, Avrupa devletlerinin baskıları neticesi olmasına karşılık, Mısır'ın imtiyazlarının arttırılması, bu suretle, Bâb-ı Âlî'nin öz irâdesiyle gerçekleşti.

5 gün sonra, 2 haziran 1866'da yayınlanan diğer bir hâkan fermânı ile Sultân Azîz, İsmail Paşa'ya "hıdîv" unvanını verdi. İngiltere'nin Hindistan genel valilerine verdiği "vice-roy" unvânının tam karşılığıdır. Sultân Azîz bir de İsmail Paşa'nın 16 yaşındaki büyük kızı Tevhîde Hanım'la evlenmek istedi. Sadrâzam Fuad Paşa, padişah kayınpederi olacak bir İsmail Paşa'yı dizginliyemiyeceği endişesiyle, bu izdivaca izin vermesinin kesin şekilde Devlet-i Aliyye'nin

aleyhine olacağını padişaha bildirdi. Sultân Azîz, evlenmekten vaz geçmekle beraber, evleneceği kıza kadar karışan Fuad Paşa'ya kızıp azletti. Meclis-i Vâlâ reîsi (adliye nâzırı) Mütercim Rüşdî Paşa'yı, ikinci defa sadârete getirdi ki Âlî ve Fuad Paşalar gibi padişahla kesin konuşmak bir yana, Sultân Azîz'in yasaklamasını dinlemeyip huzurunda yer öpen bir dalkavuktu. Ancak devlet tecrübesinden mahrum değildi. Âlî Paşa hâriciye'de kalıyor ve padişah da buna güveniyordu. Devlet'in gerçekte hâriciye koltuğundan Âlî Paşa tarafından yönetildiğini anlamıştı. İsmail Paşa da bunun farkında idi ve hâriciye nâzırı âmiri olmadığı hâlde, Fuad Paşa'dan fazla Âlî Paşa'yı yıkmak için İstanbul ve Avrupa'daki Türk basınına paralar dağıtıyordu (o yıllarda ayrıca dâhiliye nezâreti olmadığı için, bütün eyalet valileri gibi Mısır valisi de doğrudan sadrâzama bağlı idi ve ancak ondan emir alabiliyordu).

Girid Meselesi

Yunanistan, uzun zamandan beri Epir, Tesalya ve Girid gibi Osmanlı eyaletlerine yayılmak politikasını (megali idea) güdüyordu. Şimdikinin üçte biri büyüklükte (51.371 km^2) yoksul bir krallıktı. 1864'te İngiltere, vaktiyle Osmanlı hâkimiyetinde bulunan İyonya Adaları'nı (Yedi Ada: Korfu vs), Yunanistan'a bıraktı ve ertesi yıl Bâb-ı Âlî bu durumu onayladı. Çok sevinen Yunanlılar, bir Osmanlı eyaleti olan Girid'e göz diktiler. Girid'de nüfusun yaklaşık % 55'i Rum, % 45'i Müslüman'dı. 8.379 km^2 olan adada 240.000 nüfus yaşıyordu.

Rusya, Girid'e silâh yığıyor ve Yunanistan'ı kışkırtıyordu. Fransa, Rusya'yı destekledi. 2 eylül 1866'da Hacı Mihal adlı bir eşkıyâ, adada ısyanı başlattı. Ancak ısyanı asıl yöneten, Atina'dan gönderilen Albay Koroneos idi. "Enosis" (= İlhak) adlı Yunan vapuru ve diğerleri, Türk donanmasının ablukasını aşarak, adayı silâh deposu hâline getirdiler. Avrupalılar, dehşetli bir propaganda yapıyor, Avrupa'ya "barbar Türkler'in Girid'de Hıristiyanlar'ı doğradıklarını" söylüyorlardı.

Bâb-ı Âlî, adaya 40.000 asker (1 kolordu) yığmasına rağmen, çete savaşını söndüremedi. Sıkışan çeteciler, köylerine kaçıyor, iş ve güçleriyle uğraşan masum vatandaş kılığına bürünüyor, Türk askeri çekilir çekilmez gene dağlara çıkıyor, Müslüman köy ve kasabalarını basıyorlardı. Bâb-ı Âlî, önce zor kullanmak istemedi. Ada Rumları'nı yatıştırmak için, 30 yıl Girid valiliğinde bulunan ve bu sebeple Girid'li olmamasına rağmen "Girid'li" denen eski sadrâzam Mustafa Nâilî Paşa'yı, 8 eylül 1866'da adaya yolladı. Olağanüstü yetkilerle donatılan bu ihtiyar devlet adamı, adada 6,5 ay kalmasına, iyi Rumca konuşmasına rağmen, "Enosis=ilhak"tan başka hiç bir çözüme yanaşmıyan, ancak açıkça Yunanistan'a katılmak istediklerini de söyliyemiyen Giridli Rumlar'ı yatıştıramadı. Bunun üzerinedir ki Serdâr-ı Ekrem ihtiyar müşîr (mareşal) Ömer Paşa, adaya çıktı.Girid meselesi alevlenince, üzerine hiç bir sorumluluk almak istemeyip sadece rutin işleri yürütmekte tecrübeli olmakla ünlü Mütercim Rüşdî Paşa, hâkana istifasını sundu. Âlî Paşa 5. defa sadârete getirildi.Kabinesine Fuad Paşa'yı hâriciye nâzırı ve Mütercim Rüşdî Paşa'yı serasker (savunma bakanı) olarak aldı (11.2.1867). Bu hususlaki hatt-ı hümâyûn şu şekildedir:

"Vezîr-i me'âlî-semîrim Âlî Paşa! Bu def'a hizmet-i mû'tenâ-bahâ-yı sadâretin, senin mücerreb olan sadâkat ve fetânet ve reviyyetin cihetiyle uhde-i liyâkatine, ve seraskerliğin ehliyyet ve mâ'lûmât-ı kâmilesine mebnî Mehmed Rüşdî Paşa'ya, ve umûr-i hâriciyye nezâretinin vukuuf ve dirâyetine binâen Fuâd Paşa'ya ve meclis-i ahkâm-ı adliyye riyâsetinin liyâkat ve kifâyeti müsellem olan Yûsuf Kâmil Paşa'ya ihâle ve tevcîhi ve reîs ve serasker-i sâbık Mehmed Paşa ve Rızâ Paşa'nın mecâlis-i âliyyeye (devlet nâzırları olarak) me'mûriyyeti, nezdimizde bi't-tensîb, ıktızâları icrâ olunmuşdur. Cümleniz bi'l-ittifâk, mesâlih-i saltanat-ı seniyyemizin bi-tevfîkıhi Ta'âlâ hüsn-i rü'yet ve temşiyyetine gayret ve dikkat eyliyesiniz. Hak Ta'âlâ Hazretleri, cümleyi muvaffak buyara, âmîn, bi-hürmeti Seyyidi'l-Mürselîn, 6 şevvâl 1283, 'Abdü'l-'Azîz".

10 nisan 1867'de Bâb-ı Âlî ; Belgrad, Semendire, Böğürdelen ve Fethülislâm kalelerini, bu kalelerin sınırı içinde bulunduğu Osmanlı'ya tâbî otonom Sırbistan prensliğine bıraktı. Belgrad kalesini o tarihten 345 yıl, 7 ay, 3 gün önce, Kanûnî Sultan Süleyman Han, 1. sefer-i hümâyûnunda (1521) fethetmişti. Bu kalelerdeki hem Türk garnizonları, hem Türk ahali, prensliğin sınırları dışına çekildi. Ancak kalelerde Türk bayrağı dalgalanmakta devam edecekti (1878'de Sırbistan'ın istiklâline kadar devam etti). Belgrad kalesinin son muhâfızı (kumandanı), sonradan müşîr (mareşal) olan ve değerli kitaplar yazan ferîk (korgeneral) Ali Rızâ Paşa'dır. Bu lutuf üzerine Sırbistan prensi Mihal Bey, İstanbul'a geldi, Sultân Abdülazîz'i etekliyerek teşekkür etti. Âlî Paşa bu su-

retle Yunanistan'la aynı zamanda Sırbistan'ın da ayaklanarak, Türkiye'yi Rusya ile bir savaşa mecbur etmelerini önlemiş oldu. Zıyâ Paşa ise *Zafer-nâme*'sinde *Belgırad kal'asın-ihsân-ile Sırbistân'e-Devletin kıldı tamâmiyyetinî istikmâl* diyerek Âlî Paşa'yı hicvetti.

Sultân Abdülazîz'in Osmanlı tarihinde tek olması bakımından çok ünlü Avrupa seyahati (21 haziran - 7 ağustos 1867), Âlî Paşa'nın bu 5. sadrâzamlığına tesadüf eder ve İstanbul'da saltanat nâibi olarak bu 1 ay, 16 gün zarfında Âlî Paşa kaldı. Âlî ve Fuad Paşalar'ın ortak projesi olan ve Türkiye için büyük prestij kazandıran bu seyahat, başarı ile bitti. Vaktiyle (nisan 1863) Mısır eyaletinin teftişinde olduğu gibi, bu defa da hâkana, hâriciye nâzırı sıfatıyle Fuad Paşa eşlik etti.

Sultân Abdülazîz Paris'te iken İmparator Napoléon,diplomatik teâmülleri aşarak, padişaha, Girid'in Yunan'a bırakılmasının Osmanlı Devleti için faydalarını anlatmaya kalkınca, Hâkan, başını çevirip duymazlıktan geldi. İmparator, kıpkırmızı kesilerek susmaya mecbur kaldı. Bu tatsız olayın dallanıp budaklanacağını hisseden tecrübeli diplomat Âlî Paşa, bizzat Girid'e gitmeye karar verdi. Sultân Azîz'in İstanbul'a dönüşünden 26 gün sonra 2 ekim 1867'de hareket etti. 2 gün sonra, Girid'in merkezi olan Hanya limanına çıktı. Müşîr Ömer Paşa'nın adadaki askerî harekâtı durdurulmuştu. Zira Fransa, Rusya, Prusya ve İtalya, müşterek nota vererek, Bâb-ı Âlî'nin asker kullanmaktan vaz geçmesini istemişler, İngiltere ile Avusturya-Macaristan ise bu müşterek notaya katılmayı reddetmişlerdi.

Girid'de 5 Ay

Âlî Paşa'ya Girid eyaletini teftişte nâfia nâzırı vezîr Kabûlî Paşa, ferîk (sonradan müşîr) Raûf Paşa, sonradan hâriciye nâzırı olan Rum asıllı Aleksandr Karatodori Efendi (Paşa) ve diğer devlet adamları ile bir sürü yabancı gazeteci eşlik etti. Âlî Paşa, 4 ocak 1868'de adada genel af ilân etti. 2 yıl için vergiden muaf tuttu. 15 şubatta Girid'in yeni statüsünü bildiren fermânı bizzat okudu. Bundan böyle Girid valisinin, biri Rum olmak üzere, iki muâvini olacak, adanın 5 mutasarrıfı ve 19 kaymakamının yarısı Müslüman, yarısı Hıristiyan devlet memurlarından atanacaktı. Her Hıristiyan mutasarrıf veya kaymakamın muâvini Müslüman, Müslüman mutasarrıf ve kaymakamın muâvini ise Hıristiyan olacaktı. Vilâyet, sancak ve kazâların, 3 Müslüman, 3 Hıristiyan yerli halktan seçilmiş altışar üyeli birer meclisi olacaktı. Resmî muamelelerde bundan başka Türkçe'nin yanında Rumca da kullanılabilecekti. Osmanlı Devleti'nin doğrudan yönettiği bir mülkî üniteye Türkçe dışında tanıdığı ilk ve son hak budur. Âlî Paşa, yeni statüyü uygulamaya müşîr Hüseyin Avni Paşa'yı memur etti. Hem vali , hem de adadaki Türk kolordusunun kumandanı olarak görev yapacaktı. 4 ay, 29 gün sonra Âlî Paşa, 29 şubat 1868'de İstanbul'a döndü. Âlî Paşa, Girid'de iken 5 ay müddetle hâriciye nâzırı Fuad Paşa, sadâret kaymakamı (başbakan vekili) oldu. Paşa, Girid'e gitmeden önce - Rusya ile harb çıkacağı endîşesiyle- Avrupa borsalarında değer kaybeden Osmanlı tahvilleri, Paşa'nın dönüşünde eski değerine yükseldi. Âlî Paşa'nın Girid reformu, çeşitli ve zıd şekilde değerlendirildi. Âlî Paşa'nın en büyük hasmı olan

Ziyâ Bey (Paşa), şu kıt'a ile Paşa'yı, Girid fâtihi Sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa ile mukayese edip, Âlî Paşa'nın "kapıcı oğlu" olduğunu söylemeyi de unutmadı:

Sadr-ı Âlî-i zamânê ne yapardî acabâ
Köprülû-zâde şu hengâmede sağ-olsa idi
Kapıcî-zâde ilê farkı budur Köprülü'nün
Birisî almış-idî dîğeri verdî Girid'i

Köprülüler'in neslinden olan devlet adamlarından Afîf Bey (Fuad Köprülü'nün dedesidir) ise, Âlî Paşa'yı savundu ve Girid'i kurtardığını söyledi:

Ceddimin, eyledi âsârını bâ-avn-i Hudâ
Sadr-ı Âlî-himemin sâ'yi Afîfâ tecdîd
Eser-î himmet-ü ihlâsını fikr-eyler-iken
Düşdü târîh-ı sezâ "Fâtih-i sânî-i Girîd" (1284)

İç Reformlar

1 nisan 1868'de, Girid'den dönüşten 32 gün sonra, Şûrây-ı Devlet açıldı. Şûrây-ı Devlet, o zamanki durumu ile, Âlî Paşa'nın yaptığı en büyük demokratik reformlardan biri, hattâ birincisi olduğu için, bir kaç söz söylemek gerekir.

1868 yılına doğru gerçek demokrasi, Büyük Devletler'den ancak İngiltere ve bir dereceye kadar İtalya'da kurulabilmişti. Fransa'da İmparator, devleti fiilen yönetiyordu. Prusya, Avusturya-Macaristan, hele Rusya ile İspanya'da ise demokrasi ya hiç yoktu veya tamamen şeklî idi. Bu devletlerde iktidar, hükümdarda bulunuyordu. Belçika, Hollanda, İsveç-Norveç, Danimarka krallıkları ile İsviçre federasyonunda, Avrupa dışında da Birleşik Amerika'da demokrasi mevcuttu.

Türkiye'de 1826'da Vak'a-i Hayriyye ile başlıyan Sultan Mahmud'un radikal ve Batı'ya dönük reformları, 1839 Tanzimat'ını hazırladı. Bu reformlar yapılmamış olsa idi, Tanzimat'ın ilânı, hiç olmazsa uygulanması, imkânsızdı. Böylece Türk imparatorluğu daha liberal, daha çağdaş bir hâle geldi, hukuk devleti olmaya çok yaklaştı, insan haklarının bir çoğu güvenceye alındı. Âlî Paşa'nın 1856 Islâhât Fermânı ile Fuad Paşa'nın 7.11.1864'te yayınladığı "Teşkîl-i Vilâyât" yasası, sonraki reformların en önemlileridir. Bunu Âlî Paşa'nın Şûrây-ı Devlet reformu tamamladı.

Fuad Paşa, tabîatiyle Âlî Paşa ile mutabık kalarak, Teşkîl-i Vilâyât reformlarında, Osmanlı mülkî yönetimini yeniden, çok çağdaş şekilde ve bir çok Avrupa ülkesinde bulunmayan demokratik haklar getirerek idareyi yenileştiriyordu. Önce Tuna vilâyetinde (bugünki Bulgaristan) uygulanan bu reform, Midhat Paşa gibi XIX. asrın en parlak eyalet yöneticisinin de yeteneği sayesinde, çok başarılı netice verdi. Midhat Paşa'yı Avrupa, dünyanın en iyi eyalet valilerinden biri olarak ilân etti. Midhat Paşa'nın şöhretini oluşturdu ki bu şöhret sonradan Midhat Paşa'nın da, imparatorluğun da

başına çok belâlar getirecektir. Zira Midhat Paşa, mülkî yönetimdeki başarısını, imparatorluk yönetiminde de gösterebilir sanıldı. Hattâ bu zanna çok keskin görüşlü olan Âlî Paşa da katıldı ve ilk Şûrây-ı Devlet reîsi olarak Midhat Paşa'yı, ilk defa, imparatorluk bakanlar kuruluna aldı. Ancak Midhat Paşa'nın merkezî yönetim ve dış politikada yeterli bilgisi bulunmadığını gördü, yanlış seçim yaptığını itiraf edip, Paşa'yı uzaklaştırdı.

1864 reformu "vilâyet" denen eyaletler, "sancak" denen vilâyetler (iller) ve kazâ denen ilçeler için, seçilmiş meclisler oluşturuyordu. Her üç kademeli meclisin üyeleri, 2 yıl için, seçimle işbaşına geliyordu. Üstelik halkın din ve mezhep durumuna göre nisbet dahilinde seçiliyorlardı. Gerçi bu meclislerin icra yetkisi yoktu. Seçilmiş belediyeler dışında icraya karışmıyorlardı. İstişârî mahiyette idiler. Bütün yetki kaymakam, mutasarrıf (sancak=il valisi) ve "vâlî" denen eyalet genel valisinde idi. Vâlî, eyaletinde doğrudan padişahı temsil ettiği için, sadrâzama doğrudan bağlı idi (dâhiliye nezâreti = iç işleri bakanlığı bazan kurulup bazan ilga ediliyordu). Aynı şekilde muhtelit (karma) mahkemeler kuruldu. Mahkemede hâkimler, kazâ (yargı) çevresinde nüfus durumuna göre Müslüman veya Hıristiyanlar'dan seçiliyordu. Otonom vilâyet ve sancaklar dışında tek resmî dil Türkçe idi ve imparatorluğun sonuna kadar böyle kaldı (tek istisna 1867'de Girid'de Rumca'nın da kullanılabileceği hakkının verilmesidir). Hıristiyan azınlıkların kiliselerine bağlı cemaat mekteplerinde kendi dilleri ile eğitim yapmaları ise serbestti.

Aynı reforma göre, her vilâyet merkezinde yılda bir defa, gene istişârî mahiyette (danışma niteliğinde) bir

umûmî" toplanıyordu. Vilâyeti oluşturan bütün kazâ'ların temsilcilerinin katıldığı bu mecliste, vilâyeti ilgilendiren bütün meseleler görüşülüp neticeye bağlanıyor, halkın istek ve temennîleri değerlendiriliyordu. Bu suretle halkın seçim,meclis, söz söyleme, yönetime katılma gibi mefhumlarla ilgisi sağlandı. Zira demokrasiye, bir gün içinde geçilemez. Uzun alışkanlıkların ve oluşmuş geleneklerin sonucunda kendiliğinden doğar ve belirli esaslara bağlandığı takdirde uygulama ve müsbet netice alma imkânı olur.

Âlî Paşa, 1 nisan 1868'de, Meclis-i Vâlâ'yı, Şûrây-ı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye adlarıyle iki ayrı meclis hâline getirdi. İlki idarî, ikincisi kazâî işlere bakacaktı. Şûrây-ı Devlet, bugünün Danıştay'ından ibaret değildir, çok daha geniş görev ve yetkilerle donatılmış bir kuruluştur. Osmanlı imparatorluğunun bünyesine uygun bir yasama (teşrîî) meclisi veya bunun tecrübesi, ilk adımı mahiyetindedir. 5 dâire hâlinde, yasa yapıyor, büdce de bir yasa olduğu için, hükûmetten gelen büdceyi düzenliyor, yüksek idârî işlerle ve onların denetlenmesiyle uğraşıyordu. Bir Tanzîmât Dâiresi de vardı ki, çıkarılan yasaların, Tanzîmât'a aykırı olup olmadığını kontrol ediyor, anayasa mahkemesi görevi yapıyordu. İcabında dîvân-ı âlî görevi görüp nâzırları yargılıyordu. Vilâyet meclisleri ile de irtibatlı idi. Her yıl bu meclislerden seçilmiş üyeler İstanbul'a gelip Şûrây-ı Devlet üyeleri ile birlikte toplanıyor, meclislerinin kararlarını bildiriyorlardı. Sultân Azîz'in 10 mayıs 1868 Şûrây-ı Devlet'i resmen açış nutku Âlî Paşa tarafından hazırlanmıştır. Hâkan bu nutkunda "teşkîlât-ı cedîde (yeni düzenleme), kuvve-i

icrâiyyenin (yürütme kuvvetinin), kuvve-i adliyye, dîniyye ve teşrî'iyyeden tefrîkı (ayrılması) esâsına müsteniddir (dayanır)" diyor, yargı ve yasama ile din işlerinin birbirinden ayrıldığını kesin şekilde bildiriyordu.

Âlî Paşa, medenî hukuk sahasını da laikleştirmek istedi. *İsviçre Medenî Kanunu* fazla Katolik, *Prusya Medenî Kanunu* çok otoriterdi. En liberalleri *Code Napoléon* diye ünlü *Fransa Medenî Kanunu* idi. Bunu Türk bünyesine göre tâdîl etmek istedi. Tanzîmât maârifinin (eğitiminin) ve adliyesinin (adaletinin) kurucusu olan Cevdet Paşa, *Code Napoléon*'un bünyemize uydurulamıyacağını, yeni ve orijinal bir medenî kanun hazırlamak gerektiğini savundu. Âlî ve Fuad Paşalar kabûl ettiler. Bu suretle, Osmanlı hukukunun büyük âbidesi olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* doğdu.

Âlî Paşa, Cevdet Paşa'nın yardımıyle Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye denen meclisi de yeniden düzenledi. Şûrây-ı Devlet reîsi gibi bu dîvânın başkanı da kabine üyesi idi ki az sonra "adliye nâzırı" adını almıştır. Dîvân, Temyîz ve İstînâf dairelerine ayrılarak bugünkü Yargıtay da kuruldu. Üyeleri azledilemiyor, hayat boyu atanıyordu. Ceza ve ticarete ait bütün davalar laik mahkemelerde görülüyordu. Medenî hukuka ait davalar ise şer'î mahkemelerde ve şeyhulislâm'ın denetiminde kaldı, fakat yayınlanan *Mecelle*'nin hükümlerine dayandırıldı. Hıristiyanlar da zaten kendi aralarındaki medenî davalarını, kendi kilise mahkemelerinde görüyorlardı. İslâm'ın zuhûrundan beri Müslüman devletlerde Hıristiyanlar zâten aynı durumda idiler.

Bu suretle Sadrâzam Âlî Paşa ile ayrılmaz arkadaşı Fuad Paşa, demokraside 1868 çizgisinde mümkün olan son

adımı attılar. Ve başarıyle, köklü müesseselerle attılar. 1868'de ve milliyetler mozaiki bir imparatorlukta daha fazlası mümkün değildi. Tehlikeli olur, imparatorluğu dağıtabilirdi. Zira Osmanı'da anavatan-sömürge ayırımı olmadığını, Ankara eyaleti nasıl yönetiliyorsa Yemen eyaletinin de aynı şekilde yönetildiğini, bunun bugün Türklük'e zarar verdiğinin anlaşılmış bulunduğunu eklemek gerekir. Şüphesiz sonraki yıllarda demokrasiyi 1868 çizgisinden çok ihtiyatlı şekilde ileriye götürmek gerekiyordu. Tanzîmât rûhu ve esprisi bunu gerektiriyordu. Ancak bir kaç yıl sonra her iki paşa da iktidardan çekildiler ve bu reform yarıda kaldı. Hattâ ehemmiyetli ölçüde geriye gitti. Birçok politik krizler oluşturdu.

Yunan Meselesi

Girid reformuna rağmen Yunanistan, adaya silâh göndermeye devam etti. 2 aralık 1868'de Bâb-ı Âlî, Atina'daki orta elçisini çağırdı. Osmanlı imparatorluğundaki Yunanistan tebeası herkesi sınır dışı etti. Yunan krallığı ile siyasî münasebetlerini kestikten başka, bugünkinin üçte biri kadar olan küçük krallığın sahillerini ablukaya aldı. Bir Türk filosu, Pire açıklarına demirliyerek, Atina yolunu kesti. 11 aralıkta Yunanistan, Türk ültimatomunu kabûl etti. Bundan böyle Girid'e silâh göndermiyecek ve Atina'da antitürk gösterilere izin verilmeyecekti. Âlî Paşa bir savaş çıkartıp Yunanistan'ı sıkı kayıtlar altına almak istiyordu. Ancak Yunanistan, Fransa ile Rusya gibi iki kudretli koruyucunun himayesinde idi. Üstelik başta İngiltere, diğer büyük devletler

de Âlî Paşa'nın niyetini teşhis ettiler. Paris'te bir konferans toplayıp savaşı önlediler. Konferansa büyük devletler (Osm. düvel-i mu'azzama, Fr. Grandes Puissances) sayılan İngiltere, Fransa, Rusya, Türkiye, Prusya, Avusturya-Macaristan ve İtalya katıldı. Yunanistan'a, büyük devlet olmadığı için oy hakkı bulunmayan bir müşâhid (gözlemci) göndermesi, murahhas yollıyamıyacağı bildirildi. Halbuki karar, Yunanistan hakkında alınacaktı. Müşâhid göndermeyi onuruna yediremediği için karar gıyâbında alındı. 18 şubat 1869'da konferans dağıldı. Yunanistan'ın Türk ültimatomunun kararlarına uyması kabûl edildi. Yunanistan, kararı uyguladı. Üçüncü Napoléon'un Prusya ile başı belâya girmek üzere idi, hayrân olduğu Yunanlılar'ı koruyamadı. Görünüşte Bâb-ı Âlî nin dediği oldu. Ancak Türkiye'nin bir savaşla Yunanistan'ı ezmesine Avrupa'nın izin vermiyeceği bir defa daha ortaya çıktı ve bu hususta Bâb-ı Âlî'nin eli kolu bağlanmış oldu.

Âlî ve Fuad Paşalar, efendileri Sultan Mahmud ve Reşid Paşa gibi, Türkiye'ye Avrupa devletleri ile devamlı şantaj yapan Yunanistan'dan hiç hoşlanmazlardı. Âlî Paşa'nın Paris'te bir Fransız yazarına yazdırıp bastırdığı kitap, Yunan'lılığın menşe'lerine kadar inmekte ve iç yüzünü çok anti-grek bir üslûb ile anlatmaktadır. O zaman bu kitabın Âlî Paşa'nın parası ile yazdırıldığı bilinmiyordu. Bir nüshası hususî kütüphânemizde mevcuttur.

Fransa'da Nice (Nis) şehrinde dinlenirken 12 şubat 1869'da Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın 54 yaşında, fakat 70 yaşında bir adam görünümünde ölmesi, Âlî Paşa'yı çok sarstı. Artık her hususta güvendiği, eşiti olan bir dostu yoktu. Sadece emrinde bir sürü vezîr, müşîr, kazasker bulunan bir âmir,

hâkanca da münakaşasız kabûl edildiği gibi Tanzimat'ın lideri ve yeni rejimin başı idi. Öyle ki, Fuad Paşa'nın ölümü ile boşalan hâriciye nâzırlığını kimseye emniyet edemedi, kendi üzerine aldı.

19 kasım 1869'da Süveyş Kanalı, Âlî Paşa'nın 5. sadâreti sırasında açıldı ki, Dünya ekonomik ve stratejik tarihinin en önemli olaylarından biridir. Kanal, Kızıldeniz'le Akdeniz'i birleştirdiği için, Avrupa ile Asya arasındaki deniz bağlantısını Ümit Burnu yoluna nisbetle fevkalâde kısaltıyordu. XVI. asırdan bu yana Akdeniz ticareti, Atlantik ticaretinin lehine devamlı gerilemişti. Şimdi yeniden canlılık kazanıyordu. 24 nisan 1859'dan beri 60.000 fellâh tarafından kazılıyordu. Sultân Azîz'in ziyaretini iâde etmek için Istanbul'a gelen ve hepsi Âlî Paşa ile de görüşen Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı Franz Joseph, Fransız imparatoriçesi Eugénie, Prusya Velîahdi ve bir çok Avrupa prensi, dönüşte Süveyş'e gidip açılışta bulundular. Mustafa Reşîd Paşa, Kanal'ın açılmasına muhâlifti. Eninde sonunda Kanal sebebiyle Mısır'ın İngiltere'nin eline düşeceğine inanıyordu.

Devletler Dengesi Değişiyor

Âlî Paşa'nın son yılında çok büyük Fransa-Prusya savaşı çıktı (1870-71) ve tahminlerin aksine ikinci devlet, savaşı kesin şekilde kazandı. Fransa'da Üçüncü Napoléon ferâgat etti. İkinci İmparatorluk düştü ve kralcıların yönetim ve nüfuzunda Üçüncü Cumhuriyet başladı. Bu garip cumhuriyetin millet meclisinde ekseriyet kralcılarda idi. Almanya'da ise Prusya, diğer 30 kadar tamamen bağımsız Alman

devletini (tabiatiyle Avusturya ve İsviçre hariç), federal bir yapıda birleştirdi. Prusya kralı, ayni zamanda Almanya imparatoru ve diğer 30 Alman devletinin (ki bunlardan Bavyera, Saksonya ve Vürtenberg krallık idi) metbuu oldu. Bu durum Avrupa'da, netice bakımından Dünya'da devletler dengesini temelinden değiştirdi. Almanya, İngiltere'den sonra Dünya'nın 2. devleti durumunu aldı Fransız ordusu, dünya birincisi olmaktan çıktı. Almanya ordusu, nisbetsiz ve kesin şekilde, Dünya'nın birinci kara kuvveti hâline geldi. Politik alanda Alman birliğini gerçekleştiren şansölye (federal başbakan) Prens von Bismarck'ın onayı olmadan, kara Avrupası'nda hiç bir devlet denge değişikliğine gidemez oldu. Almanya her bakımdan, Fransa'nın boşalttığı ehemmiyet derecesini elde etti.

Binâenaleyh Türkiye'nin de dış politikası esaslı değişikliğe uğradı. Fransa'ya dayanan Âlî Paşa politikası, yeni şartlara intibâk edebilmek için durakladı. Ancak Almanya ile ayni ilişkiler kurulamadı. Zira Almanya, Fransa'nın intikamından çekindiği için, Rusya'ya yanaştı (sonradan bu denge tersine dönecektir). Rusya tabiatiyle bu durumdan faydalandı. 1856 Paris Muâhedesi'nin Türkiye'nin menfaati bakımından en önemli maddesi olan Karadeniz'de savaş gemisi bulundurmak yasağının kaldırılmasını istedi. Londra'da 57 gün çalışan bir kongre toplandı ve 13 mart 1871'de Londra Muâhedesi imzalandı. Rusya'ya Karadeniz'de savaş gemisi ve donanma bulundurma ve askerî tersane kurma hakkı tanındı. Bu hak tabiatiyle Türkiye için de tanınıyordu ama Türkiye'yi hiç ilgilendirmiyordu. Zira Mar-

mara ve İstanbul Boğazı'ndaki donanmasını Rusya ile savaş durumunda zaten bir kaç saat içinde Karadeniz'e geçirebilirdi. Rusya için ise böyle bir imkân yoktu. Hiç bir şekilde Baltık ve Uzak Doğu (Pasifik) donanmalarını Boğazlar'dan geçirip Karadeniz'e sokamazdı. Yeni anlaşma ile de sokamıyordu. Onun için Karadeniz'deki tersanelerinde yeni bir donanma oluşturabilmesi uzun yıllara ihtiyaç gösteriyordu. Ancak ilk darbeyi yiyen Paris Muâhedesi, 6 yıl içinde, esasında mahvolacaktır.

Âlî Paşa'nın son sadâretinde Türk ordusu, donanması ve eğitimi, çok büyük gelişmeler gösterdi ve büyük bayındırlık eserleri yapıldı. Ancak bu konular, bir biyografi olan bu kitabımızın çerçevesini taşırır. O dönem Osmanlı tarihine ait bir kitapta ele alınması doğru olur. Türk Donanması, zırhlı olarak baştan başa yenilendi. Dünya donanmaları arasında İngiltere ve Fransa'dan sonra 3. geliyordu. Ordusu ise Fransa ve Rusya'dan sonra Dünya 3.'sü kabûl edilirken, Prusya'nın Alman devletlerini birleştirmesinden sonra 4.'lüğe düştü.

Ölümü

Âlî Paşa, bir iki ay süren bir ağırlaşmadan sonra, veremden, 7 eylül 1871 günü, Bebek'teki yalısında 56 yaşını 6 ay, 2 gün geçe öldü. Süleymâniye Câmii bahçesine gömüldü. Mezar taşındaki yazıt şöyledir: "Def'a-i hâmise-i sadâretde irtihâl-i dâr-ı bekaa eyliyen Mehmed Emîn Âlî Paşa'nın rûhuy-çün Fâtiha, 21 cumâdelâhıre 1288". Bu sûretle 5. sadâretinin müddeti -en uzunu olmak üzere- 4 yıl, 6 ay, 19 gündür ve Fuad Paşa'nın öldüğü 2 yıl, 6 ay, 25 günden beri de

ilâveten hâriciye nâzırı idi. Yerine Mahmud Nedîm Paşa sadrâzam ve Server Paşa hâriciye nâzırı oldu. Türkiye tarihinde kesin şekilde büyük bir dönem sona erdi. Gerçek Tanzimat devri de nihayete erdi.

Ailesi

Âlî Paşa'nın babası Ali Rızâ 1825'te doğru ve adını bilmediğimiz annesi 7 ocak 1856'da oğlunun ilk iki sadâretini görüp öldü. Dedelerinin adlarını bilmiyoruz. Âlî Paşa rik'a hattâtı olup bazı şiirler de yazmıştır. Arkadaşı Fuad Paşa gibi Mevlevî tarîkatine intisâb etmişti. Konağı, doğduğu mahalle olan Beyazıt'ta Mercan'da, yalısı ise Bebek'te idi. Önceleri Boyacıköyü ve Kanlıca'daki yalılarında oturdu. Tesalya'nın Tırhala şehri dışında çiftliği vardı, bunun gelirinden faydalanıyordu. Mercan'a bir câmî yaptırdı. 1840'a doğru, 25 yaşlarında iken Fatma Hanım'la evlendi ki, âilesini tesbit edemedik. Fatma Hanım, Paşa'sından 14 yıl sonra 1885'te 60 yaşlarında öldü. Âlî Paşa'nın bu eşinden 3 oğlu ile 2 kızı oldu. Ortanca oğlu Mustafa Reşid Bey (1850-9.6.1898), 48 yaşında öldü, babasının yanına gömüldü, 2.8.1885'de ûlâ rütbesi aldı (korgenerale eşit mülkiye rütbesi), defter-i hâkaanî nezareti nâzır muâvini idi. Oğluna, üstâdı Reşid Paşa'nın tam adını verdiği görülüyor. 2. Mecîdî (28.10.1885) ve 3. Osmânî (29.5.1887) nişanlarını almıştır. Âlî Paşa'nın küçük oğlu Ali Rızâ Bey, asker olup, binbaşı iken İkinci Abdülhamîd'e yâver oldu.

Âlî Paşa'nın büyük oğlu Ali Fuad Bey'dir (1840-29.7.1885). O da babasının yanında gömülüdür. Bâb-ı Âlî kalemlerinden yetişerek Bâb-ı Âlî 1. mütercimi (1868), sadâret mektubcusu (başbakanlık genel sekreteri) (1869), babasının

ölümünden sonra âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn, bâlâ (orgenerale eşit) rütbesi ile İkinci Abdülhamîd'e Mâbeyn-i Hümâyûn başkâtibi (1878), bir aradan sonra gene başkâtip (ağustos 1879), Şûrây-ı Devlet üyesi (temmuz 1880), maârif nâzırı (6.12.1881 - 9.5. 1882) oldu. 45 yaşında öldü. Çok büyük kabiliyet sahibi, fevkalâde ciddî, kültürlü, vakur bir devlet adamı idi. Vezir olmak üzere iken öldü.

Âlî Paşa torunlarından Bernev Gençay, 31.11.1964'te ölüp Kandilli'ye gömüldü. Hacı Mehmed Efendi oğlu Mehmed Ali Gençay'la evli idi. Çocukları bankacı Naci Bürge olup, bunun Kudret Hanım'dan olan oğlu da Refik Bürge'dir.

Âlî Paşa'nın küçük kızı Zâhide Selmâ Hanım'ın (1857-1894 sonları), Kazasker Tosyalı Mustafa İzzet Efendi'den icâzetli tâlîk hattatı olarak adı *Son Hattâtlar* (s. 616-7), *Hatt-u Hattâtân, Meşâhîrü'n-Nisâ* gibi ansiklopedik eserlerde geçmektedir. Babasının yanında gömülüdür. Meşhur Nâzım Paşa ile evlenip 3 erkek, 2 kız çocuğu olmuştur. 37 yaşında öldü. Eşi Hüseyin Nâzım paşa (1856?-23.1.1913), İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı tarihinin en tanınmış isimlerinden bir asker olup, bütün gayesi, yüzünü görmediği kayınpederi Âlî Paşa gibi büyük şöhret yapmaktı. Kayınpederinin en küçük yeteneği bile kendisinde yoktu. Harbiye, Erkân-ı Harbiye ve Saint-Cyr (Fransa askerî akademisi) mezunu kurmay (1882), ferîk (korgeneral) iken İkinci Abdülhamîd tarafından Bağdad'a sürüldü. Meşrutiyet'te (1908) bu maaşlı sürgünden döndü. İkinci Ordu (Edirne) kumandanı (ağustos 1908), 1. ferîk (orgeneral) ve harbiye nâzırı, Bağdad eyalet valisi (4.1910-2.1911), 1. Ordu (İstanbul) kumandanı, tekrar harbiye nâzırı (29.10.1912) oldu. Balkan Sa-

vaşı'nda başkumandan vekîli (padişah, ismen başkumandan sayılıyordu) oldu. "Halâskâr Zâbitân" denen muhalif cuntanın lideri olduğu halde, İttihâdcı cunta ile de gizli ilişkiler kurdu. İttihadçılar'ın Bâb-ı Âlî Baskını'nda, piyade yüzbaşısı Yâkub Cemil tarafından tabanca kurşunu ile Bâb-ı Âlî merdivenlerinde Enver Bey (Paşa) ile münakaşa ederken vurulup öldürüldü. Gafleti ve oynaklığı ile kötü bir şöhret yaptı. 1874'te yani Âlî Paşa'nın ölümünden 3 yıl sonra onun 17 yaşındaki kızı ile evlendi. Bu evlilik 20 yıl sürdü. Nâzım Paşa, Sadrâzam İzzet Mehmed Paşa'nın kölesi, sonra manevî oğlu olan Çerkes İsmail Paşa'nın (1805-25.6.1861) oğludur. Livâ (general, 1839), ferîk (korgeneral) ve Rumeli ordusu kurmay başkanı, Kırım Harbi'nde Çatana meydan muharebesini kazanması üzerine müşîr (mareşal, 3.1854) oldu. Âlî Paşa'nın dostu idi. Diğer oğlu Ali İhsan Bey, hâriciye müsteşarlığına kadar yükseldi ve Müşîr Abdî Paşa oğlu Müşîr Raûf Paşa'ya damad oldu.

Âlî Paşa'nın büyük kızı Rukıyye Suâd Hanım'dır (1841?-1900'e doğru). Mehmed Salâhaddin Bey (1836-3.5.1869) ile evlendi. Bu zat, sadâret mektûbî kalemi kâtibi, Âmedî hulefâsı, 3 defa Paris'te görevli (1856, 1864, 1865), kayınpederi Âlî Paşa'nın maiyyetinde Girid'de görevli, ûlâ sânîsi (tümgenerale eşit) rütbesiyle Beyoğlu mutasarrıfı (mayıs 1868) oldu ve 33 yaşında iken kayınpederinden 2 yıl önce öldü. Bestekâr, şair, mütercim, sâzende, değerli bir kişi idi (*Son Asır Türk Şairleri*, 169, not). Âlî Paşa'nın kızından olan oğlu şair Kemaleddin Bey'dir. Salâhaddin Bey'in kardeşi Yusuf Bahâeddin Bey (28.3.1851-12.8.1916), ûlâ rütbeli, Mevlevî, şairdir (*Son Asır Türk Şairleri*, 169-72; *Mülkiye Tarihi*, III, 772-3).

Âlî Paşa'nın damadı Salâhaddin bey, Çerkes olan Nefîse Hanım'la Zîver Paşa'nın oğludur. Zîver Paşa (1794-12.6.1862), vezîr pâyeli devlet adamlarından, Mevlevî, şair, hattat, yazardır (*SATŞ*, 2090-4).

II

DEVRİ

Âlî Paşa, 3 Osmanlı hâkan-halîfesi döneminde yaşadı: İkinci Sultan Mahmud (1808-1839, doğ. 1785) ile bunun oğulları Birinci Sultan Abdülmecid (1839-1861, doğ. 1823) ve Sultan Abdülazîz (1861-1876, doğ. 1830). Bunların son ikisi ile beraber çalıştı ki Sultan Mecid, Âlî Paşa'dan 8 ve Sultan Aziz ise 15 yaş küçüktür. Âlî Paşa, Sultan Mahmud'u elbette -hiç olmazsa selâmlık resm-i âlîlerinde- gördü. Fakat kendisinden 30 yaş büyük olan bu hükümdarla şahsen görüşmedi. Sultan Mahmud'un ölümünde Âlî Paşa, 24,5 yaşında ve zaten Lond - ra'da idi.

Âlî Paşa gibi bir şahsı ve hizmetlerini, ne yapıp ne yapamadığını anlamak için, onu dönemindeki Osmanlı imparatorluğu içinde mütalaa etmek yetmez. Dönemin dünyasını değilse bile Avrupa'sını bilmek gerekir. Zira bütün çalışmaları Avrupa Devletleri iledir. Onlarla âdetâ iç içe bulunmuştur. Bir diplomat için tabiî durumdur. O dönemin Avrupa'sı da, dünyanın merkezi olan bir kıt'adır. Her şey bu kıt'ada olup bitmektedir. Diğer kıt'alardaki ülkeler, eğer sömürgesi değillerse, Avrupa'nın büyük tesirleri ve nüfuzu altındadır.

Dünya nüfusu 1825'te 956, 1850'de 1.137 ve Âlî Paşa'nın ölümünden az sonra 1875'te 1.326 milyondur. Örnek olarak 1850 yılı sonunu ele alalım ki Âlî Paşa 36 yaşına gelmektedir,

hâriciye nâzırıdır ve sadrâzam olmak üzeredir. En büyük devlet Büyük Britanya (İngiltere) krallığıdır. (24.233.937 km^2, 258.797.000 nüfus) (1825 nüfusu 120, 1875 nüfusu 303 milyon). 6 kıt'aya yayılmıştır. Ekonomi, sanayi, ticaret, donanma bakımından dünya birincisi, dünyanın en zengin ve kudretli devletidir. Kraliçe Victoria'nın 64 yıl (1837-1901) devam edecek saltanatı içindedir. Demokrasi ile yönetilmekte, hükümdar hükûmet etmemekte, saltanat sürmektedir. Başkenti Londra dünyanın en büyük (kalabalık) şehridir (2.337.000 nüfus, 1825'te 1,5 ve 1875'te 4 milyon). Âlî Paşa başkâtip, maslahatgüzâr, nihayet büyükelçi olan bu şehirde gençliğinin 4 yılını geçirmiştir.

Dünyanın 2. önemli devleti Fransa'dır (1.078.486 km^2, 39.223.000 n.) (1825'te 32 ve 1875'te 45 milyon). Kara ordusunda Dünya birincisidir. Fransızca, en büyük kültür, edebiyat ve diplomasi dilidir. Başkent Paris, dünyanın kültür merkezidir (1,4 milyon nüfus, 1825'te 1 ve 1875'te 2,2 milyon). Politik istikrar yoktur. 1815-1830 arasında otoriter krallıkla, 1830-1848 arasında Louis-Philippe'in liberal krallığı ile yönetilmiştir. 1848 büyük ihtilâli -1789'daki gibi- gene Fransa'dan çıkmış, krallık yıkılmış, İkinci Cumhuriyet rejimi gelmiştir. Prens Louis Napoléon (ki Büyük Napoléon'un yeğenidir) cumhurbaşkanı seçilmiş, ancak 1852 başında imparator ilân edilmiştir. 1852-1870 arası İkinci İmparatorluk dönemidir. Parlak bir dönemdir. Fransa, İngiltere derecesinde sömürge elde edememenin acısı içindedir. Ancak dünyanın ikinci sömürgeci devleti olmak üzere bütün imkânlarını hazırlamıştır. İngiltere gibi Hindistan, Kanada, Avustralya tarzında büyük sömürgeleri yoktur. Ancak 1830'da Osmanlı'nın Cezayir eyaletini işgale başlamıştır ve Afrika'nın en büyük

kısmını ele geçirmeye azimlidir. Ordusu, dünya birincisidir. Bu bakımdan kara Avrupa'sında en fazla sözü geçen devlettir. Âlî ve Fuad Paşalar'ın Fransa'ya yanaşmalarının sebebi budur. İngiltere ise, Dünya üzerinde en çok sözü geçen devlet durumundadır. İngiltere, bilhassa Rusya'nın Osmanlı ülkeleri üzerinden ılık denizlere inceceği endişesi içindedir ve bu bakımdan -kendi menfaatlerine halel gelmemek şartıyle- Osmanlı devletinin bütünlüğünü savunmaktadır. Bir Protestan (Anglikan) devlettir. Katolik Fransa ise, eskiden beri, Osmanlı ile en sıkı münasebetlere girişmiş Avrupa devletidir. Ekonomik kalkınma bakımından ülkesini İngiltere seviyesine çıkaran ve dünyanın ikinci ekonomik gücü hâline getiren, parlak, ileri görüşlü bir iktisatçı olan Üçüncü Napoléon, becerik-siz bir politikacıdır. Amcası gibi asker de değildir. Osmanlı devletinin düşmanı değildir. Ama fikr-i sâbit hâline getirdiği milliyetçilik, katoliklik, latinlik gibi ideolojilerle, Osmanlı'dan parçalar koparmak peşindedir. Bunun için askerî kudretini kullanmayı düşünmemiştir. Fakat bütün diplomatik baskılarda, denebilir ki, Rusya derecesinde, Bâb-ı Âlî'nin sırtına binmeye çalışmıştır. Askerî gücünü kullanmak isteyen bir Rusya'dan çekinen Tanzimat devlet adamları, Fransa'yı memnun ederek yanlarına almaya çalışmışlardır. Ancak Reşid Paşa, uzun yıllar büyükelçilik yaptığı Fransa'ya güvenmemekte, politikasında dalgalanmaya bırakmaktadır. Öğrencileri Âlî ve Fuad Paşalar'ın Fransa'yı yanlarına alarak politika yapmayı tercih etmeleri, Reşid Paşa'yı gücendirmiş ve Türkiye için hattâ tehlikeli değilse bile verimsiz bulmuştur. Zira İngiltere ile Fransa, dünyanın liberal devletleri olmalarına rağmen, gerçekte biribirlerinin en büyük rakipleridir. Rusya'yı geri kalmış bir ülke saymaktadırlar.

Sömürgecilikte, ekonomik menfaatlerde İngiltere ile Fransa daima karşı karşıyadır ve dostlukları asla samimi değildir. Fazla Fransa dostluğu Reşid Paşa'ya göre, İngiltere'yi gücendirebilir ve Osmanlı, yalnız Avrupa devleti olmadığı, 3 kıt'aya yayıldığı ve hükümdarı bütün Müslümanlar'ın halîfesi bulunduğu için, gücenen bir İngiltere'ye rağmen Fransa dostluğu, kifayetsiz kalır. Üçüncü Napoléon, Reşid Paşa'dan nefret etmektedir. Reşid Paşa'nın Fransa'yı Kırım Savaşı'na sürüklediği, Rusya'ya karşı kullandığı fikrindedir. Fransa'da bir Rusya düşmanlığı yoktur ve İngiltere gibi Rusya ile çatışması bahis konusu değildir. Zira Fransa, Asya'da büyük toprakları olan ve karşı karşıya bulunan İngiltere ile Rusya'nın durumunda değildir. Âlî ve kısmen Fuad Paşalar'a göre, Fransa, ve hiç olmazsa hâlen hükümrân olan Napoléon'la iyi geçinmeksizin, Avrupa kıt'asında bir şey yapılamaz. Osmanlı'ya karşı bir Rusya-Fransa ittifakı, Türkiye'nin Balkanlar'daki -tekele çok yakın- durumunu temelinden değiştirebilir. İngiltere'nin donanması ne yapabilir? Kara gücü ehemmiyetsizdir. Büyük ordular Fransa, Rusya, Türkiye, Avusturya ve Prusya'nın elindedir. Bu orduların dengesi, Avrupa barışını koruyabilir. Hiç bir devlet biribiri ile devamlı müttefik değildir ve menfaatine göre hareket etmektedir. Âlî Paşa'ya göre şimdi Türkiye'nin menfaati, Fransa'yı gücendirmemek, Kırım Savaşı'nın rövanşı için Rusya'ya cesaret vermemektir. 1870'te imparatorluk düşünce, Âlî Paşa ihtimal İngiltere ve Almanya (Prusya) dostluğunu arıyacaktı. Ancak az sonra ölmüştür. Şunu da eklemek gerekir, Fransız demokrasisi, İkinci İmparatorluk döneminde, İngiltere'deki gibi değildir. Az çok şeklîdir. Devleti imparator şahsen yönetmektedir. Meclisler yasa yapmakta, münakaşa, kavga

ve tenkid etmekte, fakat imparator ve onun hükûmeti derecesinde ağırlık koyamamaktadırlar. Bir bakıma 1830-48 dönemi liberal krallık demokrasisi, ikinci imparatorluk demokrasisinden ileri idi ve meclislerin nüfuzu daha büyüktü, ülkeyi bizzat kral Louis-Philippe yönetmiyordu. Bununla beraber Üçüncü Napoléon Paris'i, dünyaya şaşaa ve ışık saçmaktadır. Dünyanın en çekici şehri hâline gelmiştir. Avrupa diplomasisinin merkezidir. Ancak dünya diplomasisinin merkezi olarak gene Londra kalmıştır. Dehşetli bir liberal ekonomi, sanayileşme ve sömürgecilik çağı başlamıştır.

Rusya İmparatorluğu, önem bakımından, Dünya devletleri arasıda 3.'dür (22.951.277 km^2, 67.670.000 n.) (1825'te 48 ve 1875'te 89 milyon). Başkenti Sankt Petersburg'dur (432.000 nüfus, 1825'te 320 ve 1875'te 830 bin, bugünki Leningrad, 1850'de Moskova'nın nüfusu 318.000). Topraklarının 16,2 milyon km^2'si ve 7,2 milyon nüfusu Asya kıt'asmdadır ve Alaska bile bu dönemde Rusya'ya aittir. Çar Birinci Nikolay'ı (1825-1855) oğlu İkinci Aleksandr (1855-1881) takib etmiştir. Çar Nikolay, Sultan Mahmud ile Reşid Paşa'dan nefret etmekte, Osmanlı devletini yenileştirdikleri, kudretle savundukları, güclendirdikleri için onları dehşetli kıskanmaktadır. Çok mutaassıp bir adamdır. Mutaasıp Ortodoks ve Rus'tur. Türk ve Müslüman düşmanıdır. Mağrur ve dar görüşlüdür. Kan dökücüdür. Yalnız Türkler'i değil, Polonyalılar ve Macarlar gibi Katolik Avrupalılar'ı da insafsızca doğramıştır. Devleti şahsen yönetmektedir. Siyasî polis, kimsede nefes alacak tâkat bırakmamıştır. 15 milyon toprak kölesi (serf), Rusya'da en acıklı şartlarda yaşamaktadır. Her şey soyluların elindedir. Batı Avrupa'da 1789'dan sonra geniş ölçüde kalkan soylu

sınıfın imtiyazları, Rusya'da eskisi gibidir. Bununla beraber Petersburg, parlak bir Avrupa şehridir. Ama şehrin banliyölerinden itibaren, uçsuz bucaksız bir ilkel, Orta Çağ Rusyası uzanmaktadır. Ülke sanayileşememiştir. Kara ordusu, Fransa'dan sonra Dünya 2.'sidir ve bu kaba kuvvetini her fırsatta kullanmak politikasını takib etmektedir. Şehirleşme gerilerdedir. Buna rağmen yayılmak, büyümek, daha büyümek emelindedir. En büyük engeller Türkiye ve İngiltere'dir. Çar Nikolay'ı takib eden Çar Aleksandr, liberal, kültürlü, ileri görüşlü bir adamdır. Milyonlarca toprak kölesini kâğıt üzerinde âzâd eder ama, gerçekte statülerini ve sosyal durumlarını değiştiremez. Mutaassıp değildir. Mecbur kalmadıkça savaştan hoşlanmamaktadır. Rusya'nın geriliğini bilmektedir. Şahsen Türk düşmanı değildir. Baltık'ta ve Pasifik'te iki Rus donanması vardır ve İngiliz donanması karşısında hiç bir şeydir. Paris Muâhedesi'ne göre Karadeniz'deki donanmasını Baltık'a nakletmeye mecbur kalmıştır. Bu küçültücü hükmü ortadan kaldırmak için elinden geleni yapmaktadır. Bunu bilen Âlî Paşa, Rusya'ya karşı çok dikkatlidir.

Dünyanın önem bakımından 4. devleti Türkiye imparatorluğu, 5.'si Çin imparatorluğudur (11.764.090 km^2, 380.000.000 nüfus) (1825'te 320 ve 1875'te 430 milyon). Başkenti Pekin'dir (1,1 milyon). Bu dönem Mançu Hânedânı imparatorları Tao-Kuang (1820-1850), oğlu Hsien-Feng (1850-1861) ve Tung-çi (1861-1875)'dir. Çin, gerileme dönemine girmiştir. 1850'de bunu az hissetmekte, eski şevketi içinde yaşadığını sanmaktadır. 1870'lere doğru ise büyük imparatorluğun bütün zaafları ortaya çıkmıştır. Batı'dan hemen hiç bir şey almamıştır, alamamaktadır. Kapalı bir imparatorluktur ve

başka ülkelerle ilişki kurmaktan çekinmektedir. Avrupalı sömürgeciler ise kapılarına kadar dayanmış durumdadırlar. Dünya politikasında bir ağırlığı yoktur. Avrupa devletleri ise onu bu yüzden büyük devlet bile saymamakta, orta elçi teâtî etmektedirler (1918'e kadar yalnız büyük devletler aralarında büyükelçi teâtî ederlerdi).

Sonraki önemli devlet, Avusturya imparatorluğudur (682.909 km^2, 39.477.000 nüfus) (1825'te 30 ve 1875'te 38 milyon). Başkenti Viyana'dır (400.000, 1825'te 305 ve 1875'te 1.021 bin). Dönemin imparatorları Franz I (1792-1835), Ferdinand I(1835-1848) ve Franz Joseph (1848-1916)'dir. Sonuncusu, 1848 ihtilâlinin devirdiği İmparator Ferdinand'ın yerine tahta geçti. 18 yaşında idi (Sultân Azîz ile yaşıttır). 1848 İhtilâli, Avusturya şansölyesi Prens Metternich'ı da uzun iktidarından düşürdü. Ama Avusturya'da otoriter yönetim sona ermedi. Macar millî ihtilâli, Çar Nikolay'dan 200.000 Rus askeri istenerek zorlukla bastırılabildi. Bu Orta Avrupa veya Tuna imparatorluğu tıpkı Osmanlı imparatorluğu gibi bir milliyetler mozaiki idi. Ama gene tıpkı Osmanlı imparatorluğunun Orta Doğu ve Balkanlar'da oynadığı rolü, Orta Avrupa'da oynuyordu. Vaz geçilemez bir denge temin ediyorlardı. 1867'de imparatorluk, çifte monarşi, iki üyeli bir federasyon hâline getirilerek Macarlar memnun edildi: Avusturya imparatorluğu+Macaristan krallığı. Franz Joseph imparator-kral diye anılmaya başlandı. Macaristan krallığının Budapeşte'de ayrı hükûmeti, parlamentosu kuruldu. Macaristan, birçok politik olayda Osmanlı Türkiyesi'ni destekledi ve Avusturya'yı, Osmanlı aleyhdârı faaliyetlerinde dizginledi.Franz Joseph devrinde imparatorluk nisbî bir liberalizme kaydı. Ancak demokrasi kurulamadı. Ama imparator,

hükûmet işlerine fazla karışmıyordu. İyi bir hükümdardı ve sevildi. 68 yıllık uzun iktidarı, İngiltere'deki Victoria saltanatı gibi, büyük bir huzur, refah ve istikrar sağladı. Viyana gittikçe parladı. Paris'ten sonraki büyük kültür, san'at, zarâfet şehri ve dünyanın en parlak musiki merkezi oldu. Almanca'nın yanında Macarca da resmî dil oldu. Devletin, Trieste'de Akdeniz'e ve denize küçük bir çıkışı ve burada donanması bulunuyordu. Kuzey İtalya'ya da hâkimken, Trieste dışındaki İtalyan eyaletlerini, yeni kurulan İtalya krallığına terketti. İmparatorluk, büyük düşmanlıklara karşı koydu. Katolik bir imparatorluk olmasına rağmen Üçüncü Napoléon, İtalya'yı oluşturmak için, Kuzey İtalya'daki Avusturya ordularını ezdi ve Kuzey İtalya'yı Sardunya-Piemonte krallığına vererek İtalya krallığını oluşturdu ve Alman birliğinden az önce İtalyan birliği gerçekleşti. Kuzey komşusu Prusya krallığı da Avusturya'yı ezdi. Zira Avusturya, Almanya imparatorluğunun Berlin yani Prusya çevresinde yeniden oluşmasına ve küçük Alman devletlerinin Prusya kralını imparatorları olarak tanımalarına karşı idi. Çünkü Almanya imparatorluk tâcı, 1806'ya kadar Avusturya imparatorlarına aitti. Bu tarihte Büyük (Birinci) Napoléon, Almanya imparatorluğuna son verdi. Viyana'daki Almanya imparatoru Franz, Almanya ve Roma imparatoru titrlerini bırakıp Avusturya imparatoru adını aldı. Napoléon, 500 kadar Alman devletciğinin sayısını da 30 kadara indirdi ve hepsini Viyana'daki imparatorun tâbii olmaktan kurtararak hepsine istiklâl verdi. Bu suretle Fransa, kendi eliyle, Alman birliğinin oluşması için, fevkalâde büyük bir iş yapmış oldu. Avusturya, asırlarca İtalya'yı yönetmişti. Yeni kurulan İtalya krallığı ile de savaştı. Doğu komşusu Rusya ise, Avus-

turya'nın Balkanlar'daki yayılmasına daima karşı idi ve yolunu kapatan Avusturya'ya hiç bir dostluğu yoktu. İngiltere, bir kara devleti olan Avusturya'yı bu azılı düşmanlara karşı himaye etmek imkânlarından mahrumdu. Türkiye ise, Balkanlar'daki emelleri sebebiyle Avusturya ile iyi münasebetler kuramamıştı. 1792'den itibaren artık Avusturya ve Almanya ile savaşmadı ama, Balkanlar'daki uyuşmazlıklar devam edip gitti. Tıpkı Osmanlı imparatorluğu gibi Avusturya imparatorluğunun da 1918'e kadar büyük devlet hâlinde yaşamasının bir sebebi, vaz geçilmez denge unsurları kabûl edilmeleri idi. 1918'de her iki imparatorluk da yıkılınca, ne Orta Avrupa'da, ne Balkanlar'da, ne Orta Doğu'da istikrar, hattâ barışı sağlamak, mümkün olmadı. Avusturya imparatorluk hânedânı Habsburglar, Fransa krallık hânedânı Capet'lerden sonra, Avrupa ve Hristiyan tarihinin en tarihî, en eski, en büyük, en itibarlı hânedânı idi. Avrupa hânedanları biribirleriyle akraba oldukları için, ölesiye bir mücadeleye girmekten sakınıyorlardı.

Âlî Paşa, delikanlılığında Viyana'da 15 ay geçirdi. Petersburg'a gidip Rusya'yı gördü. Londra'da 4 yıl kaldı. Bir çok defa görevle Paris'e gitti. Bu suretle Avusturya, Rusya, Fransa ve İngiltere'yi tanımış oldu.

1850 yılında Prusya krallığı, ehemmiyet bakımından Büyük Devletler arasında 7. sırada idi (276.173 km^2, 16.596.000 n., 1825'de 11,4 milyon). Başkenti Berlin idi (412.000 n., 1825'de 290, 1875'de 1.194 bin). Krallar, Hohenzollern hânedânından, Protestan (Lüteryen) mezhebinde, Friedrich-Wilhelm IV (1840-1861) ve kardeşi Wilhelm I (1861-1887)'dir. Kral Wilhelm'in oğlu olan Prusya velîahdi, Frie

drich, İngiltere kraliçesinin büyük kızı Victoria ile evli idi. Prusya, askerî bir devletti. Kudretli ve dehşetli disiplinli kara ordusu, kültürlü kurmay subayları ile yaşıyordu. Müsbet ilimlerin çok gelişmesine rağmen, Batı Avrupa derecesinde sanayileşmiş değildi. Avrupa politikasında ağırlığı diğer büyük devletler derecesinde değildi. Çok dikkatli bir devlet politikası ile bu durumu düzeltmeye, yükselmeye devam etti. Diplomatik sahada Alman birliğini şansölye Prens von Bismarck yaptı. Asker olarak da ordusu ve stratejik dehâsı ile vaktiyle İkinci Mahmud'un hizmetinde bulunan Feldmareşal Kont von Moltke bu birliği gerçekleştirdi. Önce Avusturya ordusunu yenerek bu imparatorluğa gözdağı veren ve Alman birliğini engellemek niyetini yok eden Prusya, Fransa'ya döndü. Zira Üçüncü Napoléon, Alman birliğine şiddetle karşı idi. Savaş çıktı ve hiç beklenmedik şekilde Fransızlar, kesin mağlûbiyete uğradılar. Prusya'nın yakasını mecburen bıraktılar. Alman devletleri, Prusya kralını imparatorları ilân ettiler. Bu suretle muazzam bir Almanya imparatorluğu-Prusya krallığı kuruldu (1875'te 540.857 km^2, 42.355.000 n.). İngiltere'den sonra Dünya'nın en kudretli devleti hâline geldi. Ordusu, nisbetsiz şekilde Dünya birincisi idi. Bu olay, Âlî Paşa'nın son aylarında ve göz açıp kapayacak kadar kısa bir müddet içinde gerçekleşti. Almanya hızla sanayileşti ve Avrupa'nın en büyük sanayi ülkesi hâline geldi. Kudretli bir donanma kurmaya da başladı.

Birleşik Amerika Cumhuriyeti (7.839.065 km^2, 23.192.000 n .) (1825'de 11 ve 1875'te 45 milyon n .), bir Kuzey Amerika demokrasisi idi. Eski İngiltere sömürgesi idi. 1850'de 23 milyon nüfusunun 3,2 milyonu siyah köle idi. Hızla sanayileşti, şehirleşti. 1861-5'te inanılmaz boyutlarda vahşî bir iç

savaş geçirerek, köleliği kaldırdı. Meksika'dan büyük topraklar kazandı. Atlantik'le Pasifik, iki okyanus arasına sağlam şekilde yerleşti. Bununla beraber, Avrupa büyük devletlerinin orduları derecesinde bir askerî kuvveti yoktu, asrın son yıllarına kadar olmıyacaktır. Amerika dışı bir politikaya da henüz girmiş değildi. Hele Avrupa işlerine hiç karışmıyordu. Başkenti Washington idi (1875'te 120.000 n.) . Büyük şehirleri New York (1825'te 300, 1850'de 991, 1875'te 1.912 bin) ve Philadelphia (sırasıyle 175, 409 ve 741 bin) idi. Devrin başkanları (hem devlet, hem hükümet başkanı olan cumhur başkanları) Van Buren (1837-41), Harrison (1841), Tyler (1841-5), Polk (1845-9), Taylor (1849-50), Fillmore (1850-53), Pierce (1853-57), Buchanan (1857-61), Lincoln (1861-65), Johnson (1865-69), Grant (1869-77)'dir.

İspanya krallığı (937.398 km^2, 19.734.000 n.) (1825'de 19 ve 1875'de 25,5 milyon), Kraliçe Isabela II (1833-1868) ve oğlu Alfonso XII (1868-1885) saltanatlarını yaşadı (sonuncusu bugünki kralın dedesinin babasıdır). Latin Amerika sömürgelerini kaybetmiş, sanayileşememiş, mutlak idaresini düzeltememiş, büyük gerileme içinde, büyük devletlerin en ehemmiyetsizi hâlindeydi ve Avrupa politikasına çok az karışıyordu.

Kırım Savaşı'nda Türkiye'nin müttefiki olan Sardunya krallığı (72. 749 km^2 5.017.000 n., 1825'de 4 milyon n.), merkezi Torino (185 bin) olan bir İtalyan devleti idi. En büyük İtalyan devleti bile değildi. Zira en büyükleri Napoli krallığı idi (1850'de 98. 921 km^2, 8.568.000 n., merkezi Napoli 408.000) ki "Sicilyateyn = İki Sicilya Krallığı" da denir ve burada bir Bourbon hânedanı hükümrandı. Sardunya'da ise

Savua hânedânı saltanat sürüyordu. Ülkenin kuzeydoğusundaki en zengin ülkeler Avusturya'nındı. Orta İtalya'da ise Papa'nın devleti bulunuyordu (47.433 km^2, 3.963.000 n., Roma 177.000). Sardunya başbakanı Cavour Kontu, dâhî bir diplomattı. İtalyan birliğini, İtalya'yı tek devlet hâline getirmekten başka, üstelik kendi kralını da İtalya kralı yapmak istiyordu. Hayalden öteye birşeydi. Nitekim 1848 ihtilâlinde tecrübe edildi, Avusturya engelledi, başarılamadı. Zira Sardunya'nın, Prusya gibi bir ordusu yoktu. Ama Cavour, Fransa'nın paraleline girdi. Üçüncü Napoléon'u Avusturya'ya karşı kışkırttı. Avusturya ordularını Kuzey İtalya'da kolayca dağıtan Fransızlar, bu ülkeleri (Lombardiya ve Venedik, toplam 58.764 km^2, 5.594.000 n., Milano 239.000, Venedik 118.000) Sardunya'ya verdiler. Sardunya, iki misline erişip Kuzey İtalya'nın tamamına hakim oldu. Ancak Nice (Nis) kontluğu, Sardunya tarafından Fransa'ya verildi. Trieste, Avusturya'da kaldı (4.886 km^2, 341.000 n.). İç savaşlardan sonra başta Sicilyateyn krallığı, küçük İtalyan devletleri de Sardunya'ya katıldı ve Floransa'da İtalya krallığı ilân edildi (Vittorio Emanuele II, 1849-1878). Alman birliğinden farkı şu ki, Almanya imparatorluğunda bütün monarşiler (başta Bavyera, Saksonya ve Vürtenberg krallıkları) tahtlarını muhafaza ettiler ve federe devletler olarak Prusya'ya katılıp eşit haklarla federal Almanya imparatorluğunu oluşturdular (4 krallık, 6 büyük-dukalık, 3 cumhuriyet, 5 dukalık, 7 prenslik, hepsi 28 federe devlet). Zira hepsi Fransa savaşına Prusya'nın müttefiki olarak katıldılar. İtalya'da ise İtalyan devletleri, Sardunya'ya ve Savua hânedânına direndiler. Hepsi tahtlarını kaybetti. İtalya bir federal devlet olmadı, tek bir krallık hâlinde

oluştu. Ancak Papa direndi. Fransız İmparatoru, kendi kamu oyundan ve çoğunluğu oluşturan kralcıların baskısından çekinip, Sardunya'yı Papa'ya karşı destekliyemedi, hattâ Papa'yı ordu gönderip savundu. Ancak sonunda Papalık da yeni krallığa katıldı. Papa'ya, -Roma'nın bir mahallesi olan- Vatikan sitesi, bağımsız hükümdâr olmak şartıyla verildi. Bu suretle 1875'te 296.305 km^2, 27.351.000 nüfuslu, İspanya hariç büyük devletlerin en cılızı olmak üzere İtalya krallığı doğdu (Napoli 437, başkent Roma 221, Milano 210, Torino 202, Palermo 195, Cenova 136, Venedik 134, Floransa 129, Bologna 95 bin). Fransa'ya dost, Avusturya'ya düşman, Balkanlar'a adım atmaya can atan bir İtalya ki, sonradan Avusturya ve Almanya'ya yaklaşmaya başladı.

Büyük sayılmayan birkaç devlet de anılacaktır. Hollanda krallığı (2.272.885 km^2, 18.759.000 n., 1825'te 12,5 ve 1875'te 29 milyon), İndonezya sömürgesine hâkim, gelişmiş bir ülke idi. 1830 ihtilâlinde Belçika, Hollanda'dan ayrılarak, başka bir krallık oldu (1850'de 29.498 km^2, 4.419.000 n., 1875'te 5,5 milyon). İsveç-Norveç krallığı (835.989 km^2, 4.868.000 n., 1825'te 3,4, 1875'te 6,1 milyon), Hollanda gibi gelişmiş, sanayileşmiş, demokrasi ile yönetilen bir birleşik krallıktı, İsveç kralı, 1905'e kadar ayni zamanda Norveç kralı idi. Danimarka krallığı (2.336.733 km^2, 2.370.000 n., 1825'te 2, 1875'te 2 milyon) aynı durumda idi. Portekiz Krallığı (488.657 km^2, 6.188.000 n., 1825'te 5,4 ve 1875'te 10,6 milyon), İspanya'nın durumunda idi. Yunan krallığı (49.424 km^2, 1. 235.000 n., 1875'te 1,5 milyon), Balkanlar'ın tek bağımsız Balkan devleti idi, 1830'da Osmanlı imparatorluğundan ayrılmıştı. İsviçre, tek cumhuriyetti (41.295 km^2, 2.393.000 n., 1825'te 1,9 ve 1875'te 2,7 milyon).

Latin Amerika devletlerinin en önemlisi, Portekiz hânedânının bir dalının hükümrân olduğu Brezilya imparatorluğu idi (8.313.844 km^2, 6.053.000 n., 1825'te 5,3 ve 1875'te 1,5 milyonu köle 9,9 milyon nüfus). Amerika kıt'asmın tek bağımsız monarşisi idi. İspanya'dan ayrılan Amerika devletlerinin büyüğü Meksika Cumhuriyeti idi (1.969.367 km^2, 7.485.000 n., 1825'te 8,5 ve 1875'te 9,5 milyon). Güney Amerika'da Arjantin Cumhuriyeti en önemli İspanyolca konuşan devletti (2.788.049 km^2, 924.000 n., 1825'te 1,7 ve 1875'te 2 milyon).

Uzak Doğu'da Japonya imparatorluğu vardı (444.599 km^2, 27.000.000 n., 1825'te 24 ve 1875'te 33 milyon). İmparator Mutsu-Hito (1867-1912), Japonya'nın İkinci Mahmud'udur. Japonya'da tek dil konuşan, tek ırk yaşıyordu ve adalar ülkesi olduğu için istilâdan masûn idi. Bu yüzden hızlı bir yenileşme ve batılılaşma gerçekleşti ise de bu 1880'li yıllardadır. Âlî Paşa'nın öldüğü 1871 yılında Çin'de olduğu gibi Japonya'da tek kilometre demiryolu ve telgraf hattı yoktu, Türkiye ise bu iki kalemde Dünya devletlerinin ön sıralarına geçmişti. Diğer Asya devletleri bizi ilgilendirmez. Afrika'da az sayıda bağımsız devlet vardı ve başlıcaları Fas ve Habeşistan imparatorlukları olup kapalı hayat yaşıyorlardı.

Türkiye'nin doğu komşusu, bugün olduğu gibi, İran imparatorluğu idi (1.641.558 km^2, 11.000.000 n., 1825'te 11,1 ve 1875'te 12 milyon). Doğusunda Afganistan krallığı, İngiltere tehdidine girmişti (650.000 km^2, 6,5 milyon n., 1825'te 8 ve 1875'te 7 milyon). İran'da, Türk (Şiî-Câferî) Kaçar hânedânı saltanat sürüyordu. Mutlak bir devletti. 1828'de büyük devletler arasından çıkmış, Rusya'ya Kafkaslar'da büyük ülkeler terketmişti. Türkiye ile sınırı bugünki gibi olup yalnız Kotur kazâsı Türkiye'de kalıyordu (1878'de İran'a bırakılmıştır).

İran Şâhı Nâsırüddin, Türkiye'ye gidip geliyor, Avrupa yeniliklerini almaya çalışıyordu. Ancak Reşid Paşa ekolü Tanzimat diplomatlarının İran'a bakışları olumsuzdur. Eski dönem Osmanlı devlet adamları gibidir. Bâb-ı Âlî'yi kızdıran, İran'ın Osmanlı ile işbirliğine yanaşmaması, Rusya'nın ise bir Türkiye'ye, sonra dönüp bir de İran'a vurması idi.

Osmanlı imparatorluğunun durumu şu idi: 1825'te 11.844.192 km^2 ve 58.308.000 n., 1850'de 9.789.468 km2 ve 54.417.000 n., 1875'te 11.827.170 km^2 ve 64.343.000 n. Istanbul'un nüfusu bu tarihlerde 1,3 ve 1,4 ve 1,2 milyon, Kahire nüfusu 310, 355, 425 bin olarak tahmin ediliyor. 1825'te imparatorlukta 50 bin nüfusun üzerindeki 39 şehirde 5.284.000, 1850'de 50 bin nüfusun üzerindeki 40 büyük şehirde toplam 5.613.000 ve 1875'te 50 bin nüfusun üzerindeki 39 büyük şehirde toplam 4.980.000 nüfus tahmin edilmektedir.

Âlî Paşa, böyle bir dünyaya doğdu. Delikanlı iken, dünyanın 1. hükümdarı ve kişisi sayılan genç Kraliçe Victoria'ya itimad-nâmesini takdim etti. Kraliçe'ye Fransızca hitâb etti. Sonra, dünyanın 2. adamı sayılan İmparator Napoléon'la pek çok defalar görüştü. Arkadaşı Fuad Paşa gibi İmparator ve eşi İmparatoriçe Eugénie ile lâubâlîlik etmedi ama, uzun uzun, samimi görüşmeler yaptı. Gene delikanlı iken, dünyanın 3. adamı sayılan Çar Birinci Nikolay'ı tanıdı. Ayni yıllarda ve sonradan, Viyana'da, dünyanın 5. adamı sayılan İmparator Ferdinand'la ve yeğeni olan halefi genç Franz Joseph'le konuştu. Dünyanın 4. adamı sayılan Sultan Abdülmecid ve kardeşi Sultan Abdülazîz ile, gündelik ilişkiler içindeydi. Avrupa'nın belli başlı hükümdar, prens, soylu, diplomat ve ileri gelenleri ile tanıştı. Bu dışarıya

açılmayı, Sultan Mahmud'un 1826-1839'daki radikal reformları sağlamış, Reşid Paşa'nın 1839'da Tanzimat'ı ilânı resmîleştirmiş ve kesinleştirmişti.

Âlî Paşa, 1815'te doğdu. Üç kıt'adaki muazzam ülkelere hükmeden, fakat gerçekte karanlık bir dönem yaşıyan ve çatırdamak alâmetleri gösteren bir imparatorluğun, Dünya'nın 4. büyük devletinin taht şehrinin en merkezî mahallelerinden birinde, Beyazıt'ta... Mütevazı bir sokakta ve yoksul, küçük bir evde... Ama bu sokak, Osmanlı kültür ve devlet hayatının en yoğunlaştığı Istanbul köşesinde idi. Önünde Bâyezid, arkasında Süleymaniye Külliyeleri... Bir kaç yüz metre ötede, Yeniçeri Ağası'nın makam sarayı... Arkada, dünyanın en büyük kapalı çarşısı... Mercan, böyle bir yerdi. Geleneksel Osmanlı hayatının son yılları...

1815'te İkinci Sultan Mahmud, 30 yaşında ve hükümdarlığının 7. yılında idi. 1807 ve 1808 gerici ihtilâlleri, 1793 Nizâm-ı Cedîd'ine son vermişti. Osmanlı, gene kabuğuna çekilmiş, hiç bir işe yaramıyan köhne ordusu ile iç içe yaşıyordu.

Gene 1815, Avrupa'da Napoléon'un kesin tasfiye tarihidir. Restorasyon Çağı ... 1815 Viyana Kongresi, Avusturya şansölyesi Prens Metternich'ın tesiri altında, Avrupa'ya, Napoléon öncesinin durumunu iade etmek istedi. Avrupa devletlerinin sınırları, teminat altına alındı. Her Avrupalı, meşru hükümdarına itaatle mükellefti. Bir hükümdar, Avrupa kıt'asında, başka bir hükümdardan toprak alamazdı. İkinci Mahmud'un Avrupa toprakları da bu teminat altında idi. Bu meşrûiyyet felsefesiyle Metternich, 1820'lerde Osmanlı'nın Mora sancağında ihtilâl çıkınca, Yunan âsîlerine

karşı tavır aldı. Avrupa'yı birbirine katan Napoléon öncesine bir ölçüde dönülmüştü. Fakat 1789 Büyük Fransız İhtilâli öncesine asla dönülmedi. Yeni bir Avrupa'da başlıyan modern mânâda büyük kapitale dayanan büyük ve ağır sanayi, hızla Orta Avrupa'ya doğru yol alıyordu. Bu durum da, yeni düzenlemeler, değişiklikler getiriyordu. Demiryolları döşenmek üzereydi. Buhar, gücünü belli etmişti. Sanayi, daha çok kömür, daha çok demir, daha çok maden, daha çok üretim, daha çok işçi istiyordu. Makine, devamlı yenileniyordu. Makinenin hizmetinde sefil bir işçi zümresi, tam mânâsıyla bir proleterya oluştu. Diğer taraftan, gerek Büyük İhtilâl'in, gerek onun doğurduğu bir adam olan Napoléon'un yaydığı milliyetçilik ilkesi, ülkelerin hükümdarların toprağı olduğu ilkesiyle çelişiyordu. Bu çelişki, ihtilâller, isyanlar, savaşlar doğuruyordu.

1821'de başlıyan Yunan İhtilâli, Osmanlı imparatorluğunun en büyük derdi hâline geldi. Dünyanın ilk üç sıradaki kudretli devleti, İngiltere, Fransa ve Rusya, Yunanlılar'ı fiilen, askerle, donanmayla desteklediler. Sultan Mahmud, bütün direncine rağmen küçücük bir Yunan krallığının doğmasını engelliyemedi. Donanması yakılmış, zaten doğru dürüst savaşmayan ordusu dağıtılmıştı. Bükreş Muâhedesi, 1830'da, Balkanlar'daki Osmanlı tekelini ihlâl etti. İlk müstakil Balkan devleti baş gösterdi. Aynı muâhede, ondan az önceki Edirne Muâhedesi, aynı zamanda, 29 yaşında çok parlak bir Türk diplomatını Avrupa'ya tanıttı: Mustafa Reşid Bey... Ateşler içndeki Mora'da, enişteşi Sadrâzam Ali Paşa'nın yanında pişmiş, Osmanlı'nın bütün zaafını, Batı'nın bütün insafsızlığını görmüş bir genç adam... Sultan Mahmud'un bütün ruhuyle güvendiği, yetiştirdiği modern diplomatı... Yu-

nan ayağa kalkınca bundan miskince faydalanmak isteyen İran Türk imparatorluğu da doğudan Osmanlı topraklarına saldırmasın mı? Bu suretle son İran savaşı da yapıldı (1821-3). Sonra 1831'de Osmanlı tarihinin en büyük iç isyanı başgösterdi: Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı... Mora'ya gönderdiği bir kolordu ile Yunanlı âsîleri destekleyen Fransa, Batı Akdeniz'de de boş durmadı: 1830'da Osmanlı'nın Cezayir bahriye eyaletini işgale başladı.

Belâlar içinde yüzen Sultan Mahmud, vaktiyle amcazâdesi Sultan Selim gibi, modern bir ordu kurmaktan başka çare olmadığını, yeniçerilerle hiç bir şey yapılamıyacağına karar verdi. Bu kararı tahta çıktığı an vermişti ama, yeniçeri ihtilâlinden baş alamamış, uygulıyamamıştı. Modern ordu projesine, eşkıyâ sürüsü hâline gelmiş, devlete, hâkana, hükûmete, kendi kumandanına itaat etmez bir cunta olan yeniçeriler, son isyanları ile cevap verdiler. Bir günlük dehşetli bir şehir ve sokak muharebesi ve yeniçerilerin sonu: Vak'a-i Hayriye (15 haziran 1826). Türkiye tarihinin dönüm noktası olan bu olayda küçük Âlî, 11 yaşını tamamlamıştı. Dehşetli şehir muharebesinde, evceğizine sinen çocuklardan biriydi.

Âlî Paşa, 1830'da 15 yaşında, Devlet kapısına girdiği zaman, Rusya ile korkunç savaş bir kaç ay önce bitmiş, Edirne ve Bükreş anlaşmaları imzalanmıştı ki, bir kaç ay sonra Fransızlar, Cezayir'e çıktı ve Mısır valimiz, Filistin'i işgale başladı. 1839'da genç diplomat Âlî Efendi, Viyana'da görev alıp, Frengistân'ı öğrenmeye başladığı zaman, Cezayir'de Fransız işgali ilerliyor ve Mısır valisi, ele geçirebildiği imparatorluk eyaletine yerleşiyordu. İçeride ise Sultan Mahmud, Harbiye'yi, Tıbbiye'yi açıyor, bir seri radikal ve kesin

şekilde Batı'ya dönük reformu başlatıyor, dehşetli bir irade ile uygulatıyordu. Sultan Mahmud öldüğü zaman Âlî Efendi, Londra'da müsteşar ve 24 yaşında idi. Hâriciye nâzırı ve Londra büyükelçisi Reşid Paşa, hükümdarın öldüğünü bir kaç gün sonra duydu. Delikanlı müsteşarını, dünya politikasının merkezi olan Londra'da maslahatgüzâr bırakıp İstanbul'a koştu. Tutucu ve muhafazakâr zümrenin, Sultan Mahmud'un reformlarının canına okuyacağı ve imparatorluğu dağıtacağı endişesindeydi. Kelle koltukta, delikanlı Sultan Mecîd'in huzuruna çıkıp etekledi. Sonra haftalar boyu, genç hükümdara, ölen babasının neler yapmak istediğini anlatmaya başladı. Bu konuşmalar, Reşid Paşa'nın âmiri olan ve Sadâret mührünü cebren ele geçiren ihtiyar ve reformların düşmanı sadrâzam Husrev Paşa'nın amansız tehditleri altında yapıldı. Husrev Paşa, padişaha, hâriciye nâzırının kellesinin kesilmesi için neden tereddüt ettiğini sorup duruyordu. Sultan Mecid, babasının en güvendiği diplomatın kellesini kestirmedikten başka, hazırladığı Tanzimat hatt-ı hümâyûnunu imzaladı. Husrev Paşa düştü, Raûf Paşa iktidara geldi. Devletin bütün dış politikası ve reformların bütün stratejisi, Mustafa Reşid Paşa'nın eline geçti. Onun bir numaralı adamı da, Londra'da uzun müddet konuşup anlaştığı Âlî Efendi idi.

Güçlü bir modern ordu, donanma, yeni eğitim müesseseleri kuruldu. Mısır meselesi halledildi. Mehmed Ali, ne hükümdar olabildi, ne de daha fazla istediği sadrâzamlık makamına oturup İstanbul'da padişaha tahakküm edebildi. Ne oluyordu? Dağılmak üzere olan bir imparatorluk toparlanmış, İngiltere ve Fransa gibi devletlerle iç içe münasebetlere girmiş, Avrupa toplumuna dahil olmuştu. Rusya'nın istikbali, Türk barajını yıkıp ılık denizlere inmek

asırlık projesi akıym mi kalıyordu? Mutaassıp Çar Nikolay, taarruza geçti. O kadar beceriksizlik yaptı ve Reşid Paşa, yanında Âlî ve Fuad Paşalar, bu beceriksizliklerinden o derecede mahâretle faydalandı ki, Çar, kocaman başını, o kadar Türk kanının akıtılmış olduğu Kırım yarımadasına vurdu. O kadar zaman sonra ilk defa Rusya'yı yenmiş, zafer içinde bir Türkiye... Sivastopol altında yatan Türk gemileri, nizam toplarını ateşliyorlardı. Paris Muâdehesi ve Rusya'ya bahrî güç olarak Karadeniz'de bulunmak yasağı... Tanzimat döneminin en parlak, şâşaalı, şen, şakrak yılları...

Böyle bir imparatorluğun yönetiminde Âlî Paşa, 1858'e kadar hocası Reşid Paşa'ya ortaklık yaptı ve bu tarihte birinci adam oldu. Birinci adam durumu 1871'deki ölümüne kadar hiç sarsılmadı. Ve yanında Fuad Paşa'sını, daima ikinci adam olarak muhafaza etti.

1861'de Sultân Azîz'in saltanatı başladı. Sultân Azîz'in saltanatı, biribirinden kesin çizgilerle ayrılan iki döneme bölünür: Tahta geçmesinden (25.6.1861) Âlî Paşa'nın ölümüne kadar (7.9.1871) olan ilk 10 yıl, 2 ay, ve 12 gün... Sonra, taht-tan indirilmesi ve öldürülmesiyle sonuçlanan ve ancak 5 yıla yakın süren ikinci dönem...

Âlî Paşa'dan sonra, onun otoritesi altında iyi hizmet veren vezirler, müşirler, kazaskerler, şahsiyet sahibi olmıyan sadrâzamların emrinde, eski hizmetlerini veremediler. Sadrâzamlığa da biribirinden beceriksiz vezirler ve müşirler geldi. Bu beceriksizlik, Sultân Azîz'de, kendisinin onlardan üstün olduğu fikrini kuvvetlendirdi. Hükûmet işlerine karışır oldu. Böylece Tanzimat'ın temel ilkelerinden biri, hâkan-halîfe'nin saltanat sürmesi, yani imparatorluk

birliğinin canlı senbolü olarak muhafazası, fakat hükûmet etmemesi, yani yönetime karışmaması ilkesini, kesin şekilde bozdu. Sultân Azîz'in kargaşa ve idaresizlik ile geçen son 5 yılı, Tanzimat'ın en büyük ilkesi olan subayın politikaya karışmaması prensibinin ayaklar altına alınmasıyla sonuçlandı. Bir cunta, padişahı tahtından indirdi ve öldürdü. Bu suretle Osmanlı Devleti ve Türklük için bir yıkım olan 93 felâketi (1877-78 Rus harbi) zemini oluştu. Bu felâketten sonra İkinci Abdülhamîd, devlet yönetimini, gerçek yeri olan Bâb-ı Âlî'den Saray'a, hükûmetten hükümdara aldı. Tanzimat, kâğıt üzerinde yürürlükte olmasına rağmen, darbe üzerine darbe yedi. Ancak eğitim, kültür, bayındırlık, adalet, diplomasi gibi sâhalarda Tanzimat, Sultan Abdülhamîd tarafından, denebilir ki, daha büyük boyutlarda yürütüldü.

Âlî Paşa'nın öldüğü 1871 yılından itibaren ünlü "kaht-ı ricâl" (devlet adamı kıtlığı) tabiri, yayıldıkça yayıldı. Büyük bir imparatorluğu yönetecek kadro ve ekip oluşamıyor, devlet adamı sayısı kadar kalitesi de yetmiyor, Tanzimat döneminin büyük adamları yetişemiyor veya iktidar olamıyorlardı. Bu durum, imparatorluğun yıkılmasına kadar, boyutları gittikçe büyüyerek devam etti.

Âlî-Fuad Paşalar iktidarı karşısında Yeni Osmanlılar denen muhalefet oluştu. Mustafa Reşid Paşa'yı daha iyi anladıklarını ve onun eserini daha iyi devam ettireceklerini iddia eden Ziyâ Bey (Paşa) ve Kemâl Bey (Nâmık Kemâl), Yeni Osmanlılar'ın liderleri idiler. Âlî-Fuad İkilisi ile dehşetli bir mücadeleye giriştiler. Bu mücadele, Âlî Paşa'yı çok yıprattı ve ömrünü kısalttı.

Âlî Paşa, Tanzimat rejiminin şüphesiz ikinci adamıdır.

1858'den 1871'e kadarki 14 yıllık dönemde de (13 yıl, 8 ay, 1 gün) şüphesiz Tanzimat'ın lideridir. Ondan sonra bu liderliğe başta Zıyâ Paşa ve Midhat Paşa tâlip olmuşlarsa da, bu durum, asla gerçekleşmemiştir. Tanzimat hakkında, ilmî tarihçilikten gelmeyen ve o dönem Türkiye ve Avrupa ve Dünya tarihini yetersiz şekilde bilen, bilseler bile ideolojik şekilde kullanmak isteyen bir kısım Türk aydını, eskiden beri, tarihî gerçeklere aykırı iddialarda bulunmuşlardır. Onun için bu bölüme, Tanzimat'ın nasıl oluştuğu hakkında bir bahis eklenmiştir ki, zaten Âlî Paşa'yı anlamak için bu özeti yapmak şarttır.

Türkiye'de "Teceddüd" ve "Tanzîmât" Hareketlerinin Oluşması

Tanzimat rejiminin daha iyi anlaşılması için, menşe'lerine inmek gerekir. Osmanlı tarihini kaleme alanlar, modern Türkiye'yi Tanzimat'tan başlatmak kapital hatasına düşmüşlerdir. Halbuki Tanzimat'ı hazırlıyan İkinci Mahmud'dur. Vak'a-i Hayriye ve Sultan Mahmud'un radikal reformları olmasa, Tanzimat asla mümkün değildi. Bu hususta Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat'ı gökten indirmiş gibi bir hava yaratılarak, bütün tenkitler onun üzerine yağdırılmış, tenkid edilecek bir şey varsa, Sultan Mahmud tenkid edilmeye cesaret edilememiştir. Reşîd Paşa, Sultan Mahmud'un itina ile yetiştirdiği has adamıdır, efendisinin yolunu takib etmiş, onun eserini tamamlamıştır. Kesin şekilde Batı'ya dönük ve Batı'dan mülhem reformlar devrini âşikârdır ki, Reşid Paşa açmamıştır. Vak'a-i Hayriye'den sonra Sultan Mahmud açmıştır. Esasen ne eski orduyu yıkıp yenisini kurmak, ne askeri yönetimden çekip idareyi sivillere vermek, hattâ ne ka-

vuğu bırakıp fes giydirmek ve daha bunun gibi bir çok reform, hiç bir paşanın haddi değildi. Hattâ imparatorluk uçurumunun kenarına gelmesi idi, bir Osmanoğlu'nun Allah'tan alındığına inanılan irâdesi bile kâfi gelmezdi.

Osmanlı devletinde reform hareketini ve ihtiyacını, iki safhada mütalaa etmek gerekir. Birinci safha, devletin kendi içinde reformudur. İkinci safha, Batı'ya dönük, oradan mülhem reformlardır ki, Nizâm-ı Cedîd ile 1793'te başlamıştır. Birinci dönemde Devlet, ya cihan devleti idi, ya -1683'ten sonra 1770'e kadar- gene Dünya'nın en kudretli devleti idi, Batı'da olup bitenler Avrupa'nın Asya'ya kesin üstünlüğünü henüz isbat edebilmiş değildi. Bu dönemde Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Efendi, Hâce-i Sultânî Ömer Efendi, İkinci Sultan Osman, Koçi Bey, Kâtib Çelebî, Dördüncü Murad, Köprülü Mehmed Paşa gibi reformistler, devleti kendi içinde düzenlemeye çalıştılar. Batı'dan alınan bir şey yoktur, veya lâ-şey kabîlindendir. Sonra gelen Dâmâd Nevşehirli İbrahim Paşa, Birinci Mahmud, Üçüncü Mustafa,Birinci Abdülhamîd gibi yeni müessese kuranlar, Batı'dan bir şeyler aldılar. Fakat az bir şey aldılar. Zira aradaki fark da zaten az bir şeydi. Bilhassa Üçüncü Mustafa ile Birinci Abdülhamîd, Batı'dan daha fazlasını almak istediler. Fakat yeniçeri belâsından, ihtilâl çıkartıp devlete büsbütün zarar vermek ihtimalinden çekindiler. Radikal reform devri Nizâm-ı Cedîd ile açıldı ama, radikal reform yapmak isteyen ilk şahsiyet, 1785'te bir saltanat darbesi yaparak Üçüncü Selim'i tahta çıkarmak isteyen Halil Hamîd Paşa'dır.

Sadrâzam Halil Hamîd Paşa (Burdur 1736-Bozcaada 27.4.1785), radikal reformlarını yapamadı, darbe teşebbüsü anlaşıldı, idam edildi. Reîsülküttâb Ebû-Bekr Râtib Efen-

di'yi yetiştirmişti. Osmanlı bürokrasisinde radikallerin liderliğini o üzerine aldı. 1799'da Rodos'ta idam edilen Râtib Efendi, 1791 ekiminde Üçüncü Selim'e verilen Nizâm-ı Cedîd'e ait 21 ıslâhât (reform) lâyihasından birinin yazarıdır. Müşaviri, ünlü oriyantalist ve büyük Osmanlı tarihi mütehassısı Avusturyalı genç Baron von Hammer'di. Râtib Efendi, Viyana'da sefirlik de yapmış bir diplomattı, sonra dış işleri bakanı oldu. Bu sırada devletin başında da radikal reformcu Üçüncü Selim vardı. Onun radikalliği, radikal reformları göze alamıyan seleflerinden, babasından ve amcasından geliyordu. Onlardan çok daha genç olarak tahta çıkmış, onlardan çok daha kültürlü idi. Nizâm-ı Cedîd, Üçüncü Selim için, yeni bir ordudan ibaret değildi, tam bir reformdu. Musikide bile reform yaptı. Üçüncü Selim aynı zamanda radikalizmi ilk defa uygulamaya koyan şahsiyettir. Bütün Asya'da ilk defa olarak Avrupa'dan mülhem kesin reformlara girişti. 1793-1806 arasında Nizâm-ı Cedîd (=Yeni Düzen) yürürlükte kaldı. Artık Avrupa'nın üstünlüğü âşikâr hâle gelmiş, Osmanlı, can damarlarından birini, Kırım'ı kaybetmişti.

Üçüncü Selim'in fikirlerine İkinci Mahmud vâris oldu. Ama radikal reformlarına ancak 1826'da başlıyabildi. Bu arada bürokrasideki radikaller, dikkatle fikirlerini muhafaza ediyor, iktidardaki muhafazakâr ve mürtecîlere karşı kellelerini koruyabilmek için çok dikkatli davranıyorlardı. "Ruscuk Yârânı" denen Nizâm-ı Cedîd ricâli (devlet adamları), çok şehid verdi. Sivil bürokrasi dışında askerler arasında da çok radikaller vardı. Kadı Abdurrahman Paşa, Alemdar Mustafa Paşa, Ağa Hüseyin Paşa gibi mareşaller en azılı yeniçeri düşmanlarındandır.

Râtib Efendi'nin kazaya uğramasından sonra bürokraside radikallerin liderliğini, diğer bir diplomat reîsülküttâb Mahmud Râif Efendi üzerine aldı. 3 yıl Londra'da kalmış, kitap yazacak derecede Fransızca ve İngilizce öğrenmişti. Kabakçı ihtilâlinde şehîd edildi (25.5.1807). Sonraki lider Mehmed Saîd Galib Efendi'dir ki, sonradan sadrâzam Galib Paşa oldu (İstanbul 1763- Balıkesir 1829). Bunlar hep biribirlerini yetiştirmişlerdi. Galib Paşa, dâhiliye nâzırı Mehmed Saîd Pertev Paşa'yı (Darıca 1786- Edirne 8.10.1836) yetiştirdi. O da kazaya uğrayarak çok değerli başını verdi. Şunu ilâve etmek doğru olur, 1808-1826 arasında 18 yıl reform devrinin kapanması ve eskiye dönülmesi, Türkiye'nin geleceği için çok kötü oldu ve Avrupa'nın çok ilerlediği bu zaman parçasındaki mesafeyi -bugüne kadar- asla kapatamadı.

Bu suretle reform (Osm. ıslâhât) hareketinin iki başlı olduğu, bir tarftan Osmanoğulları'ndan, yani saltanat makamından, diğer tarafından yüksek bürokrasinin genç yaştaki devlet adamlarından geldiği görüldü.

Nihayet en büyük lider Mustafa Reşid Paşa ortaya çıktı. Bir taraftan rakikal bürokrasinin (yahut bürokrat radikallerin) lideri Pertev Paşa , diğer taraftan, gelmiş geçmiş en reformcu padişah olan İkinci Mahmud tarafından, en büyük itinalarla yetiştirilip himaye edildi. Reşid Paşa'dan (İstanbul 13.3.1800- İstanbul 7.1.1858) sonra Teceddüd (yenileşme) ve Tanzîmât (düzenleme) ve Islâhât (reform) hareketinin başına, onun yetiştirdiği sadrâzam Mehmed Emin Âlî Paşa (İstanbul 5.3.1815- İstanbul 7.9.1871) geçti. Tanzimat'ın üçüncü adamı olan sadrâzam Keçeci-zâde Büyük Dr.

Mehmed Fuad Paşa, Âlî Paşa'nın liderlik zamanında, ikinci adam oldu. Her ikisi de hocaları Reşid Paşa gibi diplomasiden geliyorlardı. Âlî Paşa'nın Terceme Odası'ndan, Fuad Paşa'nın Tıbbiye'den yetişmesi, fark etmiyordu. Fuad Paşa, Âlî Paşa'dan önce öldü. Âlî Paşa'nın ölümünden sonra ise tecedüd, tanzîmât, ıslâhât ve inkılâb (değişme) fikri ikiye parçalandı.

Muhâfazakâr Tanzimatçılar, Reşid-Âlî-Fuad Paşalar ekolünü devam ettirmek isteyenlerdi, fakat büyük bir şahsiyet yetiştiremediler ve evvelce ilerici sayılırlarken muhâfazakâr duruma düştüler. Tanzimat öncesine dönmek isteyenler ise, ilmiyye (ulemâ) sınıfının çok küçük bir parçası idi. Zira Tanzimat adalet ve eğitiminin ve hukukunun kurucusu Cevdet Paşa, ilmiyye'den geliyordu.

İkinci grup, inkılâpçılardı. Bunlar, gerçek Tanzimatçılar'ın hedeflerini aşarak düzen değiştirmeye çalıştılar. Tanzimatçılar'ın évolution (gelişme) temel prensibini révolution (inkılâp, ihtilâl) olarak değiştirmek istediler. Ancak İkinci Abdülhamîd önledi ve 1908'e kadar iktidara gelemediler.

Birinci grup olan Tanzimatçılar'ın liderliğini, Âlî Paşa'nın ölümünden sonra, Sultân Abdülazîz ve İkinci Sultân Abdülhamîd üzerlerine aldılar. Devletin sivil bürokratlarca yürütülmesini ve yönetilmesini savundular. Diğer sahalarda da Tanzîmât ve Tecedüd hareketini ileri götürdüler. Ancak -o dönemdeki mânâsıyla- demokratik gelişmeyi, Tanzimat öncesine aldılar. İkinci Mahmud rejimi değildi ama, yönetimin artık Tanzimat esasları ile de pek ilgisi kalmadı, rejim bakımından geriye gidildi. Bunun sebebi, inkılâbcıların imparatorluğu batmanın eşiğine getirmeleri ve iç politikada

subayı kullanmak istemeleridir. Padişahın böyle bir şeye izin vermesi düşünülemezdi. Zira Osmanoğulları'nın hiç değişmemiş temel ilkelerinden biri, Ordu'yu hiç bir suretle, velev kendi tahtlarını ve canlarını kurtarmak için olsun, iç politikaya sokmamaktı. Osmanoğulları için Ordu, savunma ve fetih için kurulmuş kurumdu.

İkinci grubu oluşturan İnkılâbçılar, Reşid Paşa'nm ölümünden sonra, daha Âlî Paşa'nın iktidarında ortaya çıktılar. Âlî Paşa'nın Reşid Paşa ile son yıllarda bir çok noktada anlaşamadığını, Reşid Paşa'yı devam ettirecek kişilerin Âlî-Fuad ikilisi değil, kendileri olduğunu iddia ediyorlardı. Devlete hâkim olan yüksek bürokrasi, onlara karşı idi. Padişah da yüksek bürokrasiyi korumak görevinde idi. Yeni Osmanlılar denen İnkılâpçılar yasa dışı muhalefete başladılar. Önce Sultân Azîz'e karşı değillerdi. Âlî Paşa'nın ölümünden sonra ona ve sonra yeğeni İkinci Abdülhamîd'e karşı çıktılar. Liderleri şair Zıyâ Bey (vezir Abdülhamîd Zıyâeddin Paşa) ve muâvini şair Kemâl Bey (Nâmık Kemâl) idi. Biri sadrâzam, diğeri hâriciye nâzırı olmak istiyorlardı. Ancak imparatorluk icarşi'si çok sıkı olduğu ve devlet hizmetindeki kıdemleri buna hemen izin vermediği için, zekâsını ve bilgisini küçümsedikleri Midhat Paşa'yı, kendileri iktidara gelinceye kadar, sadrâzam namzedleri olarak lanse ettiler. Midhat Paşa'nın, İngiltere ile çapraşık münasebetleri bilinmektedir. Padişahı kukla hâline getirip hayat boyu sadrâzam olmak istiyordu. Zıyâ-Kemâl İkilisi, Midhat Paşa'yı değil, Paşa bu ikiliyi kendi propagandası için kullandı. 1876 sonunda Midhat Paşa'nın evindeki bir gece sohbetinde Nâmık Kemâl ile Midhat Paşa, biribirlerine çok ağır hakaretlerde bulundular. Zıyâ Paşa-Kemâl'in ilericilikleri,

bu defa Midhat Paşa'nın fikirleri karşısında muhâfazakâr duruma düştü. Paşa'nın fikirleri, Reşid Paşa'nın değil, Zıyâ Paşa'nın bile tasarladıklarını çok aşıyordu. İmparatorluğu derhal dağıtacağı için gerçekci değildi. Samimî de değildi, şahsî ve oligarşik bir menfaat mücadelesi idi.

Tanzimat'ı esas bakımından 1908'e kadar İkinci Abdülhamîd devam ettirdi. Midhat Paşa'nın fikirlerine ise, gizli kurulan İttihâd ve Terakkî partisi vâris oldu. 1908'den sonraki gelişmeler, daha iyi bilinmektedir.

Osmanlı devletinde Teceddüd (yenileşme) denen hareketin ana çizgileri budur. Bu kadar açıklama bile, Tanzimat'ın birden ortadan çıkmadığını ve Reşid Paşa icadı olmadığını ortaya koymaya yeter.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Tanzimat, İkinci Mahmud'un inkılâplarının başlıcalarından olan, askerin, daha açık ifadeyle subayın politikaya karışmasını önlemiştir. Ancak Tanzimat hareketi, 1908'e kadar, yönetimi kesin şekilde yüksek bürokrasiye vermiştir. Bir halk hareketi değildir. Bir halk idaresi düşünülmemiştir. Zira imparatorlukta Türkler azınlıkta ve bir anavatan-sömürge ayırımı yoktu. Bir imparatorluk, millî bir devlet değildir. Demokrasi de yaygın bir rejim değildi. 1908'de taçlı demokrasi tecrübesine ikinci defa geçildi. Fakat başarılı olmadı. İmparatorluğun sonuna kadar Devlet'i, yüksek bürokrasi yönetti. Ancak yüksek bürokrasi, İslâm olan ve Türkçe bilen her kişiye, sadrâzamlık ve padişah dâmâdlığı dâhil açıktı. Bir çok Avrupa devletinde olduğu gibi soyluların tekelinde değildi. 1856'dan itibaren, bir nisbette, Gayri Müslimler'e de açıldı.

III

ŞAHSİYETİ

Şahsiyetine girmeden önce, Âlî Paşa'nın hayatının ve görevlerinin bir kronolojisini görmek iyi olur:

Doğumu 5.3.1815 (İstanbul, Mercan)

Sadâret (Başbakanlık) Dîvân-ı Hümâyûn şâkirdi (stajyer kâtibi) 23.4 1830 (yaşı 15 yıl, 1 ay, 19 gün)

Bâb-ı Âlî (İmparatorluk Hükûmeti) Tercemc Odası şâkirdi 7.1833

Hâcegân rütbesi alması (yüzbaşıya eşit mülkiye rütbesi) 1834

Râbi'a rütbesi (önyüzbaşıya eşit) 7.1836

Viyana büyükelçiliği 2. kâtibi 7.1836 (yaşı 21, 4) (büyükelçi: Ahmed Fethî Paşa)

Görevle Rusya'ya gitmesi 8.1837

Sâlise rütbesi (binbaşıya eşit) 18.11.1837

Dîvân-ı Hümâyûn tercemânı (1) 18.11.1837

Sâniye rütbesi (yarbaya eşit) 1.1838

Londra büyükelçiliği müsteşârı 7.8.1838 (yaşı 23,5,3) (büyükelçi: Mustafa Reşîd Paşa)

İKİNCİ MAHMÛD'UN ÖLÜMÜ VE BİRİNCİ ABDÜL-MECÎD'İN CÜLÛSU 1.7.1839 (yş. 24, 3, 27)

Londra büyükelçiliği maslahat-güzârı 7.1839

Dîvân-ı Hümâyûn tercemânı (2) 10.1839

(Tanzîmât'ın İlânı 2.11.1839)

Hâriciyye nezâreti müsteşar vekîli 8.1840

Ûlâ sânîsi rütbesi (tümgenerale eşit) 8.1840

Hâriciyye nezâreti müsteşârı (1) 9.1840 (yş. 25, 6)

Londra büyükelçisi 20.12.1841 (yaşı 26,9,26) - 14.11.1844 = 2, 10, 25

Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye üyesi 14.11.1844

Hâriciyye nâzırı vekîli olarak kabineye girmesi 8.1845 (yaşı 30,5)

Ûlâ rütbesi (korgenerale eşit) 28.10.1845

Hâriciyye nezâreti müsteşârı (2) 16.12.1845

Bâlâ rütbesi (orgenerale eşit) 28.9.1846

Hâriciyye nâzırı (1) 28.9.1864 (yaşı 31, 6, 24)-29.4.1848=1, 7,1

Vezîr rütbesi (mareşale eşit) 6.1.1848 (yaşı 32,10,2)

Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye reîsi) (adliye nâzırı 1) 28.6.1848 - 13. 8.1846 = 0, 1, 15

Hâriciyye nâzırı (2) 13.8.1848 - 6.8.1852 = 3, 11, 24

İmtiyâz Nişânı 3.1850

Encümen-i Dâniş (İmparatorluk Akademisi) üyesi 18.7.1851

2. rütbe Mecîdî Nişânı 6.8.1852

Sadâret rütbesi (mareşallik üstü) 6.8.1852

Sadrâzam (imparatorluk başbakanı) (1) 6.8.1852 (yaşı 37, 5, 2) - 3.10.1852 = 0, 1, 28

1. rütbe Mecîdî nişânı 2.10.1852

750 altın aylık maaşla Aydın eyâleti (merkezi İzmir) vâlîsi 17.1.1853 - 28.6.1853 = 0, 5, 12

Hudâvendigâr (merkezi Bursa) vâlîsi 19.4.1854 - 29.9.1854 = 0, 5, 10 (arada açıkta kalması, 0, 9, 21)

Meclis-i Âlî-i Tanzîmât reîsi (1) (adliye nâzırı 2) 29.9.1854 - 23.11.1854 = 0, 1, 24

Hâriciyye nâzırı (3) 23.11.1854 - 2.5.1855 = 0, 5, 9

Viyana Konferansı murahhası 18.3.1855 - 26.6.1855 = 0, 3, 9

Sadrâzam (2) 2.5.1855 - 1.11.1856 = 1, 6, 0 (İstanbul'a gelinceye kadar ilk 55 gün kaymakam = başbakan vekîli: Şefik Paşa)

Paris Konferansı murahhası 2.2.1856 - 4.1856 (Konferans 25.2-30.3.1856)

(Islâhât Hatt-ı Hümâyûnu 18.2.1856)

Hâriciyye nâzırı (4) 20.11.1856 - 25.11.1856 = 0, 0, 5

Murassâ Mecîdî nişânı 1856

Hâriciyye nâzırı (5) 1.8.1857 - 11.1.1858 = 0, 5, 11 (iki nezâret arasında 0, 8, 6 açıkta)

Sadrâzam (3) (Reşid Paşa'nın ölümü üzerine) 7.1.1858 (yaşı 42, 10, 3) - 18.10.1859 = 1, 9, 12

Meclis-i Âlî-i Tanzîmât reîsi (2) (adliye nâzırı 3) 24.12.1859 - 14.7.1861 = 1, 6, 21 (3 adliye nâzırlığı toplamı 1, 10, 0)

İlâveten Rûmeli'ni teftîşe çıkan Kıbrıslı Mehmed Paşa için sadâret kaymakamı (başbakan vekîli) 28.5.1860- 20.7.1860 = 0, 1, 23

İlâveten görevle Suriye eyâletine giden Fuad Paşa için hâriciyye nâzırı vekîli 14.10.1860 - 14.7.1861 = 0, 9, 1

SULTÂN ABDÜLMECÎD'İN ÖLÜMÜ VE SULTÂN ABDÜLAZÎZ'İN CÜLÛSU 25.6.1861 (yaşı 46, 3, 22)

Hâriciyye nâzırı (6) 14.7.1861 - 6.8.1861 = 0, 0, 23

Sadrâzam (4) 6.8.1861 - 22.11.1861 = 0, 3, 17

Murassâ Osmânî nişânı 9.1862

Hâriciyye nâzırı (7) 22.11.1861 - 11.2.1867 = 5, 2, 19

Sadrâzam (5) 11.2.1867 - 7.9.1871 = 6, 6, 24 (toplam sadrâzam 8, 3, 9)

Avrupa'ya giden Sultân Azîz için saltanat nâibi 21.6.1867 - 7.8.1867 = 0, 1, 16

İlâveten hâriciyye nâzırı (8) 13.2.1869-7.9.1871 = 2, 6, 22 (hâriciyye nâzırı olarak toplam 14, 3, 24, + vekîl olarak toplam 1 yıl kadar)

Sadrâzam ve hâriciyye nâzırı olarak ölümü 7.9.1871 (İstanbul Bebek) (yaşı 56, 6, 3)

Devlet hizmeti: 41 yıl, 4 ay, 14 gün

Yukarıda işaret edilen en önemli devlet görevlerini yürüten, modern tabirle uzun yıllar iktidarda kalan veya iktidara katılan, Danıştay,Yargıtay, Sayıştay gibi müesseseleri bugünki şekilleriyle kuran, daha pek çok reformlarla imparatorluğun çehresini çağdaş hâle getirmeye çalışan, Reşid Paşa'nın ölümünden sonra, kendi ölümüne kadar kesiksiz imparatorluğun birinci devlet adamı ve rejimin lideri durumunu muhafâza eden Mehmed Emin Âlî Paşa'nın şahsiyetini ortaya çıkarmak için, çağdaşlarının, tarihçilerin müşahede ve değerlerdirmeleri kadar, katıldığı olaylardaki takındığı tavırlar ve icraatından örnekler vererek bu bahsi kaleme aldık.

Âlî Paşa'dan sonra Osmanlı Devleti, o çapta bir devlet adamı görmedi. Ona yaklaşacak derecede başarı kazanan bile yoktur. Âlî Paşa'nın oğullarından Ali Fuad Bey'in, babasının yerini tutması bekleniyordu, genç yaşında öldü.

Âlî Paşa, Avrupa'nın en büyük diplomatı idi. Avrupa'da da böyle kabûl edilmiştir.Yazdığı notalar, diplomasi örnekleridir. Paris'in siyasal bilgiler fakültesi olan Sciences Politiques'te örnek olarak öğrencilere okutulmuştur. Âlî Paşa, bütün notalarını Fransızca kaleme almıştır.Zira Osmanlı hâriciye nezâreti, dış yazışmalarında Fransızca kullanırdı.

Üçüncü Napoléon "Âlî Paşa gibi bir hâriciye nâzırı bulabilseydim" demiştir. Üçüncü Napoléon'un düşüp Üçüncü Cumhuriyet'in ilân edildiği Âli Paşa'nın son günlerinde, ilk cumhur başkanı olan büyük tarihçi Thiers, Prusya (Almanya) ile yapılan Versailles (Versay) Anlaşması'nı Fransız Meclisi'nde savunurken, "Sulh şartlarını Âlî Paşa da yerinde buldu" demiştir. Bunun ne demek olduğu açıktır. Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı Franz Joseph, İstanbul'u resmî ziyaretinde, Viyana'dan tanıdığı Âlî Paşa'yı, Bebek'teki yalısına giderek ziyaret etti. Âlî Paşa ölünce, yazı takımını, ilk Almanya imparatoru Birinci Wilhelm, müzesine konmak üzere, 300 altına şansölye Prens Bismarck'a satın aldırttı (şimdi Berlin Müzesi'nde).

Âlî Paşa, hocası Reşid ve arkadaşı Fuad Paşalar gibi, Sultan Mecîd'in ve kardeşi Sultan Azîz'in kanunlara, geleneklere, Devlet'in o sırada takib ettiği politikaya uymayan arzularını yerine getirmedi. Hiç bir nâzır, görüşme konusunu evvelden bildirip izin almadan, hâkanı ziyaret edemedi. Âlî Paşa'dan sonra ise, ipini koparan nâzır, sadrâzamına haber

vermeksizin, Saray'ın eşiğini aşmdırdı.

Rusya'nın İstanbul büyükelçisi Orgeneral Kont İgnatiev, Slav Birliği ideali için büyük engel saydığı Âlî Paşa'nın ölümü üzerine memnuniyetini, şuna buna söyledi. Türkiye'de zayıf hükûmet ve zayıf hükûmet başkanı olmalı idi ki, Panslavizm yürütülebilsin. Gerçekten Âlî Paşa'nın ölümünden sonra öyle oldu.

İstiklâl sevdasında olduğu söylenen Mısır valisi hıdîv İsmail Paşa, Âlî Paşa'nın ölümünü ânında özel telgrafla öğrenip kendisine bildiren özel Türkçe kâtibine (bir de Arapça kâtibi vardı) sevincinden 1.000 altın bahşiş verdi. Gerçekten Âlî Paşa'nın ölümünden sonra İstanbul'daki zayıf hükûmetler, İsmail Paşa'yı dizginliyemedi ve sonunda İkinci Abdülhamîd, İsmail Paşa'yı Mısır valiliğinden azletmek ve ölünceye kadar İstanbul'da oturmasını emretmek mecburiyetinde kaldı.

Âlî Paşa, İsmail Paşa'nın kardeşi ve Osmanlı nâzırlarından olan Mustafa Fâzıl Paşa tarafından da nefret edilen bir devlet adamı idi. Mustafa Fâzıl Paşa, Âlî-Fuad Paşalar'a karşı muhalefet yapanYeni Osmanlılar'ın fahrî liderliğini memnuniyetle kabûl etti. Âlî Paşa'yı yıkmak için milyonla altın döküp saçtı. Bir çok şantajcıya benzer gazeteci ve yazara, Türk ve yabancı politikacıya para dağıttı. Ancak Sultan Azîz'e Âlî Paşa'yı ölümüne kadar azlettirmek değil, otoritesini gevşettirmek bile mümkün olmadı.

Yeni Osmanlılar'ın lideri Zıyâ Bey (Paşa), ikinci lideri ve onun ayrılmaz arkadaşı Nâmık Kemâl Bey, ayni gruptan Ali Suâvî Efendi, Çapanoğlu Âgâh Efendi gibi gazeteciler, Âlî Paşa'yı yalnız tenkid değil, hakaret kampanyasına tut-

tular. Yazdıklarının yüzde doksandan fazlasının iftira olduğu, bugün kesin şekilde biliniyor. Ama vaktiyle ve son zamanlara kadar, yazanlar Ziyâ ve Kemâl gibi edebiyatımızın dâhîleri olduğu için, bu iftiraları gerçek sayanlar çoktu. En çok Ziyâ Paşa ileri gitti. O da Âlî Paşa gibi Reşid Paşa yetiştirmesi, Âlî Paşa'dan 14 yaş gençti. Âlî Paşa'nın boşaltmak bilmediğine kanaat getirdiği sadâret koltuğuna oturmak istiyordu. Bütün politikacılar gibi, o koltuğa kendisinden daha lâyık bir kişinin bulunabileceğini samimi olarak tasavvur etmiyordu. Ziyâ Paşa'nın çok ağır, bugün yazılsa bile ortalığı karıştıracak ve büyük kovuşturmalara zemin oluşturacak yazıları, hicivleri, Âlî Paşa'nın ömrünü kısalttı. Belki gaye de bu idi. Bilhassa edebiyatımızda manzum hiciv şâheseri kabûl edilen *Zafer-nâme*'si ile Ziyâ Paşa, istediği neticeyi elde etti. *Zafer-nâme*'yi bilardo oynarken, yanındaki gençlere irticâlen dikte ettiği söylenir.

Nâmık Kemâl, arkadaşından aşağı kalır mı? Belki daha ateşli idi:

Bilmem nedir lüzûmu vücûd-î habîsinin

Dünyâyı boynuzun mu tutar hey, öküz teres

diyerek Âlî Paşa'yı tahkir etti. Sonra, kendi itirafına göre, Âlî Paşa'nın ölümünden sonra, mezarına gidip ağladı ve rûhundan özür diledi. Bu suretle Âlî Paşa'nın, devlet politikasında Kemâl'den üstün olduğu, bizzât Kemâl'in itirafı ile ortaya çıkıyor. Ziyâ Paşa'mız ise, bu itirafı yapacak derecede tevâzû göstermedi. Âlî Paşa'nın ölümünden hemen sonra halefi Mahmud Nedim Paşa'nın yaptığı mecnunluklar herkesi şaşırttı ki, Yeni Osmanlılar'ın sadrâzam adayları idi ve Sultân Azîz, bu adayı sadârete getirdi. Âlî Paşa'dan 3 yaş

küçük 53 yaşında olan Mahmud Nedim Paşa'nın ağabeyi Ahmed Bey'in oğlu Mehmed Bey, Yeni Osmanlılar'dandı.

Nihad Sâmi Banarlı, şöyle yazar (*Türk Edebiyatı Tarihi*, 806a, 874b): "Tanzimat'ın ayni zamanda siyasî faaliyetlerde bulunan edibleri, umumiyetle, uğrunda mücadele ettikleri hürriyet, bilhassa meşrûtiyet şekil ve problemlerini hazmetmiş bir temkinlilik içinde görülmezler. Bunların o devir Türkiye'sinin; içinde bulunduğu çok müşkül şartlar arasında nasıl ve ne ölçüde tatbik edilmesi lâzım geldiği; devlet ve milletin böyle inkılâplardan en zararsız bir şekilde nasıl çıkabileceği ve bu mücadelelerin sonunun nereye varacağı, iyi hesaplanmış sayılmaz.- Tanzimat ediblerinin, bütün iyi niyetlerine rağmen, kendilerini bu hususlarda salâhiyetli kılacak, sistemli ve disiplinli bir tahsil görmeyişleri, neticeye tesirli olmuş görünmektedir.- Tanzimat edibleri, rejim yıkmak hedefi ile devlet yıkmak hâdisesini biribirlerine karıştırmışlardır. Devlet'i temsil edenlere yöneltilen ağır hücumlar Türkiye'de devlet otoritesi'ni, yeni münevverler nazarında şiddetle ve müselsel bir şekilde sarsmıştır; devlet'i küçük düşürmüştür.- Bunun vahîm neticesi olarak Türkiye'de mukadder olan, İmparatorluğun tasfiyesi, siyasî bir soğukkanlılık içinde, hiç olmazsa dâhilî bir birlik ve beraberlikle yapılamamış, devamlı ihtilâller sonunda elde edilen netice, beklenenden çok daha vahîm olmuştur.- Âlî Paşa gibi, Fuad Paşa gibi, Ahmed Cevdet ve Ahmed Vefik Paşalar gibi daha tecrübeli; siyasî müşkülleri daha mes'uliyet duygusuyle kavramış ve nisbeten daha iyi tahsil görmüş, siyasî ve edebî Tanzimat adamlarının, hep birden, Tanzimat'ın siyasî faaliyetlerde bulunan bu ediblerine karşı olmaları, bu hususta çok dikkate değer noktalardandır".

Yemen ve Yemen'le Hicâz arasındaki Asîr'in yeniden imparatorluğa katılmasını sağlıyan seferi de Âlî Paşa, sonuncu sadâretinde açtırdı. Bu ülkelerde Osmanlı hâkimiyeti, 1640'tan beri sadece ismen devam ediyordu. Önce Redîf Paşa'nın idaresinde başlıyan sefer, 1871 eylülünde, 32 yaşındaki Katırcıoğlu Ahmed Muhtar Paşa'nın, merkezi San'â olmak üzere yeni kurulan Yedinci Ordu kumandanlığı ve Asîr dahil Yemen eyalet valiliğine müşîr rütbesiyle tayini üzerine, başarıya ulaştı.

Âlî Paşa, kapitülasyonları kaldırmak için de teşebbüse geçti. Fakat sonu gelmedi. Büyük Avrupa devletleri, çeşitli imparatorluklarda hukukî ve ticarî birtakım haklar elde etmişlerdi ki bunların toplamına "kapitülasyonlar" diyoruz. Çin, Japonya, Brezilya, Türkiye, İran, Fas, Habeşistan gibi bazıları Hristiyan da olsa Avrupa Büyük Devletleri, eski imparatorluklarda bu hakları kullanmışlardır. Meselâ Japonya kapitülasyonları, Âlî Paşa'nın teşebbüsünden çok sonra, 1900 yılında ilga edebilmiştir. Bilindiği gibi bu kapitülasyonlar İslâm devletleri ve sonra Osmanlı Devleti tarafından bazı dost Hristiyan devletlere, onların tebealarının hukukî ve medenî statüleri ile uğraşmamak, kendi aralarında kendi kanunlarını uygulasınlar diye, bir de diğer devletlere karşı ekonomik kalkınmalarında menfaat görüldüğü için verilmiştir. Gerçekte iki taraflı olan kapitülasyonlardan zamanla tek taraf faydalanır hâle gelmiştir.

Âlî Paşa, bütün başarıları alkışlanır, dehâsı takdir-edilir bir hayat geçirmedi. Düşmanları, belki dostlarından fazla idi. Düşmanlıkların temelinde kıskançlık ve menfaat kavgası yatar. Belki bazıları haklı olabilir. Ancak oto-

ritesinden çekiniliyordu. Zira düşmanları halk değildi. Devlet ve kültür adamları arasında idi. Bunların da hükûmetin mutlak hâkimi bulunan Paşa'dan çekindikleri muhakkaktır. Ancak daha Yeni Cami'de cenaze namazı kılınır kılınmaz, hayatında yapılan tenkitler, ayni boyutlarda devam etti. O zamana kadar ağzını açmaktan korkanlar da bu furyaya katıldılar.

Son 2 ayını hasta geçirdi. Kendisiyle görüşmelerde bu müddet içinde Sultân Abdülazîz, Paşa'nın bir kat merdiven çıkmaması için, sarayın alt katına inip konuştu. Padişah, Âlî Paşa'nın otoritesinden zaman zaman sıkılmıştır. Bir defa huzurundan çıktıktan sonra başmâbeyncisi Hasan Refik Bey'e (Paşa) "Allah şu adamı başımdan kaldırsın!" deyince Başmâbeynci: "Efendimiz niçin üzülüyorsunuz, azledersiniz, başınızdan kalkar" deyince akıllı hükümdar: "Bütün Avrupa'nın tanıdığı bir adamın yerine kimi getireceğim, ben azletmesini bilmez miyim, çık dışarı!" diye başmâbeyncisini azarlamış ve sadrâzamının otoritesini savunmuştur. Zira başmâbeynci, Mâbeyn müşîrinden sonra Saray'ın en büyük görevlisi idi. Nitekim aşağılık bir genç yobaz olan şeyhulislâm Hasan Hayrullah Efendi, Âlî Paşa Girid'de iken, sadrâzamı "Girid'e gitti ama henüz birşey yapamadı" diye padişaha kötülemeye çalışınca Sultân Abdülazîz: "asıl o koca başlı adamı uzaklaştırsam başımıza işler çıkar!" deyip susturdu. Padişahın bu cevabını bizzat Hayrullah Efendi, Memdûh Paşa'ya söylemiş, o da yazmıştır. Tabiî bir devlet başkanının, hele büyük itibarı varsa, başbakanının otoritesini savunması, Devlet'in iyi işlediğini gösteren göstergelerdendir.

Yeni Osmanlılar'dan olması dolayısıyle Âlî Paşa muhalifi olan ünlü gazeteci Ebüzziyâ Tevfik Bey, Sultân Abdülazîz'in Paşa'yı sevmediğini, ama Reşid Paşa'nın yetiştirdiği en değerli devlet adamı olduğunu bildiğini, onun için azletmediğini yazar. Bir tenkit olan bu değerlendirme Paşa için de, hâkan için de gerçek bir övgü sayılır. Hele bir devlet başkanının, şahsen hoşlanmadığı bir devlet adamını, Devlet'e fayda sağlıyacağı kanaatiyle iktidarda tutması, büyük meziyettir. Nitekim Âlî Paşa'dan sonra, imparatorluk felâketten felâkete uğradı ki, büyük Fransız tarihçisi Seignobos bunu "Âlî Paşa'nın ölümü Türkiye için felâket oldu" cümlesiyle net şekilde ifade ediyor.

Âlî Paşa'nın hasımları yamandı. Ama dostları da vardı. Başta Fuad Paşa gelir. Sadrâzamlardan Akkoyunlu Yusuf Kâmil Paşa da dostu idi. Kâmil Paşa, Âlî Paşa'dan 7 yaş büyük ve bilindiği gibi çok zengindi. Ayni kabinede çalıştıkları Âlî Paşa'nın devrinin en büyük adamı olduğunu bilirdi. Bebek'te de komşu idiler, yalıları yanyana idi. Ancak Âlî Paşa'nın masraflarını maaşı karşılamazdı. Kâmil Paşa, Âlî Paşa'yı devamlı şekilde maddî olarak himaye ettiği gibi, her zaman onu savundu. Ölümü üzerine: "sadâretin inhilâli (başbakanlık makamının çözülmesi) Âlî Paşa'nın vefatı iledir" tarihî cümlesini söyledi, dediği aynen gerçekleşti.

Âlî Paşa'nın hasımları, akıllarını babasının kapıcı olduğuna takmışlardı. Gazeteci ve ihtilâlci ve BIS (British Intelligence Service) ajanı Ali Süâvî Efendi "Çarşı'nın bahçe kapısını açıp kapayınca beş ve on para bahşiş alır bir kapıcının oğludur" diye yazarak *Âlî Paşa'nın Siyâseti* adlı broşüründe, aklınca Paşa'yı alçaltmaktadır. Ebüzziyâ,

"kapıcılıktan çıkarıldıktan sonra Mısır Çarşısı'nda attarlık yapan" bir adamın oğlu olduğu için gûyâ Âlî Paşa'yı aşağılamaktadır. Ziyâ Paşa gibi bir dâhî, babasının "yoksul bir kapıcı" olduğunu ihtimamla yazmaktadır. İslâm Peygamberi'nin "el-fakrü fahrî" (yoksulluk iftihârımdır) hadîsini bilmezlikten gelmektedir. Zira gözü kapalı husûmet insana hadîsi de, âyeti de unutturur. Sâmî Paşa-zâde Âyetullâh Bey, Yeni Osmanlılar'dan olup, *Âlî Paşa'nın Muhâkemesi* adlı gûyâ edebî risalesinde ayni şeyleri söyler. Nâmık Kemâl, bunlara katılır. Ancak hiç biri Ziyâ Paşa'nın *Rûyâ*, *Zafer-nâme* gibi eserlerinde, *Hürriyet* ve *Muhbir* gibi gazetelerde yazdıkları kadar ileri gitmemişlerdir.

Osmanlı sisteminde aileden geçen imtiyazlı soyluluk olmayıp, doğuştan imtiyazlı tek aile Osmanoğulları'dır. Yalnız Osmanoğlu doğmak bir kişiye doğuştan imtiyaz sağlamaktadır. Başka bir ailenin soyluluk iddia etmesi, imparatorluk hânedanına saygısızlık kabûl edilir. Doğru yanlış, düzen bu idi. Böyle bir düzende, babası kapıcıdır ve yoksulluk içinde büyümüştür diye bir sadrâzama saldırmak, düzene hakarettir. Zaten Yeni Osmanlılar da ihtilâlci idiler. Ailesinin iltimas ve îtîbarından mahrûm olarak Bâb-ı Âlî'ye girip Osmanlı tarihinde çok az görülen bir sür'atle yükselmek, Âlî Paşa'nın şahsî yeteneğini gösterir ve öğme ve öğünme sebebi olabilir. Nâmık Kemâl, Âyetullah Bey ve diğerleri gibi gerçekten büyük ailelerden gelenlerin, böyle bir adamla alay etmeleri, fevkalâde yakışıksızdır.

Ziyâ Paşa, bir şiirinde Âlî Paşa'ya "sen gibi alçak" der, bir diğerinde "yıl içinde öldüğü takdirde murdar nâşına köpek ölüsü" muamelesi yapılması gerektiğini(!) söyler. Bun-

lar yakışıksız sözler olduktan başka, hukuken açık hakaret ve Âlî Paşa, hükûmet başkanı olduğu için, ayrıca Devlet'i küçültmek sayılır. Ziyâ Paşa ise hiç bir takibata uğramamış ve ceza yememiştir. Ondan toy olan Nâmık Kemâl ise, Âlî Paşa'dan sonra mahkemeye çıkmış ve sürülmüştür. Âlî Paşa'ya devamlı "kapıcı-zâde (kapıcı oğlu)" demeyi marifet sayanların babaları da, hükümdar falan değildir, sıradan adamlardır. Nâmık Kemâl gibi bir adamın, Âlî Paşa'nın ölümü için düşürdüğü iki "târîh" de biribirinden çirkindir:

Dûzahâ gitmiş/idî zahm-î fuâdinden Fuâd
Sadrı dâ sadr-illetî mahv-û tebâh-etdî hele
Hâke defn-etdiklerinde söyledim târîhını:
"Yîre geçdî sadr-ı Âlî, vardı derk-î esfele" (1288)

*

Çıkdı "zor" cânî habîsin, söyledim târîhını:
"Yîre geçdî sadr-ı Âlî, gitdi derk-î esfele" (1288)

Bir ölüm tarihi ki, bir mısraında 3 yıl önce Fuad Paşa'nın da ölüp "Cehennem'e gittiği" ehemmiyetle belirtilmiştir.

Müşîr Kâzım Paşa, kezâ bir kıt'asında, Âlî Paşa'nın Cehennem kuyusuna düşmesinden (yani ölmesinden) sonra bütün âlemin şenlik yaptığını söylüyor. Memdûh Paşa, Âlî Paşa'nın ölümünden sonra Mercan'daki konağına -Paşa borçlu olduğu için- Devlet'in elkoyması karşısında memnûniyetini açıklıyor. Onun garaz sebebi, babası vezirlerden Mazlûm Paşa'yı, Âlî Paşa'nın azletmesidir. En seviye-

li hicvi, ölümünden sonra, Tanzimat Edebiyatı'nın kurucusu olan İbrahim Şinâsî Efendi yazmıştır ki son mısraı atasözü olmuştur:

Elindekî kaleminden demem ki kan damlar
O bir nümâyiş-içindir misâl-i seyf-i hatıyb
Felek getirmedi âfâka senden-önce beni
Ki subh-ı sâdık-eder subh-ı kâzibî tâ'kıyb

Muârızlarına göre Âlî Paşa'nın kısa boylu olması, tıpkı babasının fakir olması gibi, muazzam bir kusurdur! Üstelik Paşa, çehre bakımından da çirkinlik örneğidir! Ziyâ Paşa *Zafer-nâme*'sinde, Âlî Paşa'yı "maymun" kelimesiyle tasvir ettikten sonra, boyunun kısalığı ve gözlerinin şehlâlığı ile alay eder, yüzüne bir bakanın çehresinin çirkinliğinden midesinin bulandığını "Eyleyen vech-i dilârâsına bir kerre nigâh - Bir dahî âleme bakmakdan-eder/istikrâh" beyti ile dile getirir.

Halbuki çeşitli resimlerinde görüldüğü, çeşitli kişilerin şahitliklerinden anlaşıldığı gibi, Âlî Paşa'nın boyu kısa olmakla beraber, vücudu zayıf ve mütenasiptir ve başı büyük, çehresi güzel, gözleri fevkalâde mânâlıdır. Nitekim kendisiyle görüşen Fransız gazetecisi Lacour, "Âlî Paşa'nın gözleri, güzel gözlüler diyârı olan Şark'ta bile dikkati çekecek kadar tatlı, mânâlı idi" diye yazıyor. Paşa'ya yetişenler, zekâ fışkıran iri ve parlak kara gözlerinin bakışının çok tesirli olduğunu nakletmişlerdir. Paşa'yı binlerce defa gören Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'nın gözleriyle alay etmesi, diğer yazdıkları kadar doğrudur.

Yine Ziyâ Paşa'mız, *Hürriyet* gazetesinde bir okuyucu mektubu yayınlamıştır. Mektubun bir okuyucudan gelmediği, Ziyâ tarafından yazıldığı biz tarihçiler için açıktır. Bu mektupta okuyucu, bir müddetten beri padişahın Âlî Paşa'yı kabûl etmediğini duyduğunu, sebebini soruşturdukta sadrâzamın frengiye tutulduğunun Sultân Abdülazîz tarafından duyulduğu için hükümdarın görüşmekten çekindiğini öğrendiğini, Paşa'nın frengisinin olduğunun doğru olup olmadığını sorar! İftiranın bu derecesinden maksadın, Paşa'nın moralini bozmak olduğu âşikârdır.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'yı Devlet malını çalmak ve rüşvet almakla da suçlar. Büyük servetinin nasıl oluştuğu, yoksa kapıcı babasından mı kaldığı üzerinde okuyucusuna soru sorar. Ziyâ Paşa'nın yazdıkları, edebiyat bakımından değerlidir. Tarih bakımından değeri, geçen asırda iktidar mücadelesinin ne derecede sert geçtiğini göstermesi bakımındandır. Yoksa tarihî gerçekler bakımından Ziyâ Paşa ve emsalinin yazdıklarının çoğu düpedüz iftiradır, bir kısmı te'villi mübalağalardır. Gerçeğe dayananın olmadığını söylemek de caizdir. Bununla beraber Âlî Paşa'nın mâlî durumu hakkında okuyucumu aydınlatmaya mecburum.

Âlî Paşa'nın babasından bir şey kalmadığı açıktır. Ancak Tanzimat dönemi Devlet adamlarının maaşları çok yüksektir. Sadrâzamlık maaşı ekseriyâ ayda net 1.000 altının üzerindedir ve bir çok sadrâzam, Yusuf Kâmil Paşa gibi zengin olanlar hariç, bir bu kadar daha parayı Hazîne-i Hâssa'dan yani hâkan'dan örtülü olarak almaktadırlar. Başbakanın parasız kalması, imparatorluğun endişe kaynağı olmuş ve bu hususta her tedbir alınmıştır. Padişah, darda kalmaması için

Âlî Paşa'ya Tesalya'da (Yunanistan) Tırhala dışında bir çiftlik de ihsân etmiştir. Paşa, bunun gelirini de almaktadır. O dönem telâkkîsine göre, hâkan ihsânı kutsaldır ve kabûl edilir, reddedilmesi imkânsızdır. 1.000 altın çıplak aylık dahi büyük paradır. Değeri bugün 1 altın 150.000 TL olarak hesap edilirse ayda 150 milyon TL gibi görünürse de, gerçek bu değildir. Bu meblağı bir de 2,5 göstergesi ile çarpmak suretiyle bu paranın o devirdeki iştirâ (satınalma) gücü hakkında doğru bir fikir edinilebilir. Zira altın çok değerlidir, kiralar, yiyecek maddeleri, arsa ve bina fiyatları ve her şey fevkalâde ucuzdur. Buna rağmen Âlî Paşa, geliriyle idare edememiştir. Bu da bir gerçektir. Zira sadrâzam konaklarının yönetilmesi o zamanın şartlarına göre büyük paraya ihtiyaç gösteriyordu, çok personel vardı. Devlet, ancak sadrâzamın Bâb-ı Âlî'deki yardımcılarına maaş verirdi. Ailesiyle oturduğu konak ve yalıda çalışanlara maaş vermezdi. Nitekim ölümünde 105.000 altın borcu çıktı ve konağı, yalısı, eşyası, çiftliği satılarak borcu ödendi, çocuklarına az bir şey kaldı. 105.000 altının bugünkü (1988) değeri aşağı yukarı 38 milyar TL'dır. Ve bu borca, bazı dostlarından aldıkları dahil değildir. Zira onlar borç senedi kabûl etmemişlerdir. Meselâ bir defa Yusuf Kâmil Paşa'dan 1.000 altını, borç senedi göndererek istemiş, Kâmil Paşa parayı borç senedini iâde ederek vermiştir. Âlî Paşa, son derecede meşgul , büyük bir imparatorluğu yöneten, bütün Avrupa ile ilişkiler içinde bir devlet adamı olduğu için, parasını idare edememiş, bu işle meşgul olamamış, gelen parayı harcamıştır. Önce Boyacıköyü'nde, sonra Kanlıca'da yalılarında ve yanan konağında oturduğu zaman geliriyle idare ederken, sonra Bebek'te idare edemez hâle geldi. Mercan'da da büyük bir ko-

nak yaptırdı. Bebek'teki yalısı, eski sadâzam Raûf Paşa'nın yalısı olup ondan satın aldı. Ölümü üzerine yalı satıldı. Mısır hıdîvi Abbâs Hilmî Paşa'nın annesi Vâlide-paşa tarafından satın alındı, yıktırıldı, kâgir bina yaptırıldı ve sonra Mısır'ın yazlık sefâret-hânesi oldu. Bebek'te güzel bir binadır.Yanındaki Yusuf Kâmil Paşa'nın daha muhteşem yalısı ise, Tanzimat mimarisinin seçkin bir öneği olduğu halde, vârisleri tarafından 1930'larda yıktırıldı. Âlî Paşa'nın ölümünde satışa çıkarılan kütüphanesinin bir kısmını oğullarından Ali Fuad Bey satın aldı. Çok değerli olduğu su götürmez şahsî evrakı kızına ve damadı olan Nâzım Paşa'ya kaldı. Nâzım Paşa, İkinci Abdülhamîd tarafından Erzincan'a sürülürken bu arşivi, bir yabancı askerî ataşeye âriyeten verdi ve onun elinde kaldı ki Nâzım Paşa'nın ne gafil bir adam olduğunu gösterir. Ali Fuad Bey ölünce Âlî Paşa'nın kitapları kardeşi (Âlî Paşa'nın ortanca oğlu) Reşid Bey'e kaldı. Reşid Bey'in ölümünde de ailesinden hazîne-i hâssa müsteşârı ünlü bibliofil Hâlis Efendi satın aldı. Büyük Reşid Paşa'nın Londra'da yaptırıp Âlî Paşa'ya hediye olarak İstanbul'a getirdiği iki kütüphane (kitap dolabı) ve bir yazıhaneyi de Hâlis Efendi, Âlî Paşa-zâde Reşid Bey'in ailesinden 300 altına satın aldı, ancak aileye 300 altının bir kısmını ödemedi ve kitaplarla beraber Osmanlı maârif nezâretine fâhiş bir fiyatla sattı.

Âlî Paşa'nın Mercan'daki konağına gelince, ölümü üzerine borçları karşılığında Hazîne el koydu ve kısa müddet için meşîhat dairesi (şeyhulislâmlık) yapıldı. Sonra Sultan Abdülmecid'in büyük kızı Fatma Sultân'a saray olarak verildi. Sultân'ın ölümünde, Sultân Abdülazîz'in büyük kızları Sâliha ve Nâzıma Sultanlar'a saray oldu. Sonra Mercan

îdâdîsi (lisesi) olarak kullanıldı. 1908'de Beyazıt'taki seraskerlik (bugünki Üniversite Merkez Binası) harbiye nezâretine yetmedi, erkân-ı harbiyye-i umûmiyye (genel kurmay başkanlığı) dairesi, bu konağa nakledildi. Sonra yandı.Muhteşem ve mimarlık bakımından çok güzel bir bina idi. Fazla olmıyan bir para ile yangının hasarlarını gidermek mümkündü. Mahvolmaya bırakıldı ve ortadan kalktı. Türk san'at ve mimari şâheserlerinin âkıbetleri için elem verici örneklerdir.

Bir elem verici durum da, Türk ailesinin nasıl dağıldığı, evini, barkını muhafaza edemediğidir. Âlî Paşa, kendisinden sonra ailesini ayakta tutamazsa, mütevazı Türk aileleri ne yapsın? Aile, evini muhafaza etmeye mecburdur ki, Batı'da olduğu gibi, ailede yüzlerce yıllık tarih ve san'at eserleri biriksin. Âlî Paşa gibi bir adamın ölümünde meskenleri, eşyası satılırsa, Türk ailesinin sosyal tahribi üzerine fazlasıyla düşünmek gerekir.

Üstelik Âlî Paşa'nın üç oğlundan büyüğü Ali Fuad Bey, aileyi devam ettirecek bir müstesna adamdı. Diğer oğulları da kendi çaplarında değerli, okumuş kişilerdi. Ali Fuad Bey hakkında kaynaklarımız, çok müsbet şeyler söylüyorlar. Babasından daha yetenekli ve daha ağırbaşlı, zeki, vakur, kültürlü olduğunu söyliyenler vardır. Bir çok kimse onu Reşid, babası Âlî ve Fuad Paşalar çapında, onların halefi olabilecek değerde bir şahsiyet kabûl ediyordu. Babasının ölümünde 31 yaşında idi. Âlî Paşa otoritesinden kurtulduklarına sevinen Devlet adamları, oğlunu fazla yükseltmemek için gayret gösterdiler. Sultân Abdülazîz de öyle. Ama Devlet adamlarının kusuru daha fazladır. İkinci Abdülhamîd'in şahsen

iktidara geldiği 1878'de Ali Fuad Bey, 38 yaşında idi. Sultan Hamîd onu iki defa mâbeyn başkâtibi, bir defa maârif nâzırı yaptı, vezirliğe yükseltecekken Ali Fuad Bey öldü. Fakat Sultan Hamîd'in de Ali Fuad Bey'i fazla yükseltmediği görülür. Sebebinin Âlî Paşa'nın oğlu olması âşikârdır. Ama ahlâkını, iktidarını ve kültürünü çok beğenerek Mâbeyn başkâtipliği gibi o dönemde çok önemli ve kritik sayılan bir makama getirdi. Gene de fazla muhafaza etmedi. Bazı meselelerde Ali Fuad Bey'de yeterli kıvraklık görmediği söylenmektedir. Ali Fuad Bey, Mâbeyn başkâtibi olduğu zaman, Adana'dan, eyalet valisi ünlü şair Ziyâ Paşa'nın hırsızlık ettiği ve rüşvet aldığı konusunda jurnal telgrafları gelir. Ali Fuad Bey, bunlar padişaha gelmiş telgraflar olduğu halde, vermeyip yırtmış, "hepsinin iftira olduğuna tam kanaatim var, ben Âlî Paşa'nın oğlu olduğum için, padişahın yanı başında olmamdan faydalanıp, Ziyâ Paşa gibi eşsiz bir şairi yakmak istiyorlar" demiştir. Bu hareket, Ali Fuad Bey'in ne derecede yüksek bir insan olduğunu göstermeye yeter. Zira Ziyâ Paşa'nın hayâtı, Âlî Paşa'ya iftira atmakla, onun ömrünü kısaltmak, moralini çökertmek istemekle geçmiş, Âlî Paşa'nın hırsız ve rüşvetçi olduğu yalanını bir çok gazete yazısında ve şiirinde tekrarlamıştır.

Kaht-ı ricâl bu şekilde Devlet gündemine gelmiştir. Ali Fuad Bey gibi bir şahsiyetin yeteri derecede yükselmemesi, bunun örneğidir. Bir zamanların, yetenek sahiplerine en büyük sorumlulukları veren, onları her şekilde himaye eden hükümdarları, Devlet adamları, artık ortada yoktur. Ve oğlu Ali Fuad Bey'in durumunda, Âlî Paşa'nın tutumunun garip bir tecellîsini görmek de mümkündür. Zira Âlî Paşa en çok, adam yetiştirmemekle suçlanmıştır. Aşağıda geleceğim.

Ziyâ Paşa, *Zafer-nâme*'sinde Âlî Paşa'yı Sultan Abdülmecid ve Sultân Abdülazîz'den birçok defalar ihsan yani para almakla itham eder. Bu itham Osmanlı imparatorluğu sistemi içinde geçersizdir. Zira padişahtan para almak çok tabiî sayılmaktadır. Zaten diğer devletlerde de böyledir. Padişahtan para almıyan da yoktur. Ziyâ Paşa, Avrupa'da Âlî Paşa'ya karşı yasa dışı muhalefet yaparken, şairin darda kaldığını öğrenen Sultân Azîz, ona da 1.000 altın yollamış ve Ziyâ Paşa elbette kabûl etmiştir. Şairimiz, Âlî Paşa'nın, Mısır Valisi İsmail Paşa'dan 1.500 altın değerinde bir kılıç aldığını da yazar. Bu şekilde hediyeler de o zaman bütün dünyada âdetti.

Cevdet Paşa gibi çok büyük bir adam da, yer yer Âlî Paşa'yı iğnelemek ve itham etmekten çekinmez. Tenkitleri okunduğu zaman, bir büyük tarihçinin görüşleri olmadığı, şahsî duyguların ifadesi olduğu anlaşılır. Tanzimat maarif ve adliyesinin kurucusu olan XIX. asrın bu en büyük Türk bilgini, bilindiği gibi, Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın yakın arkadaşıdır. Âlî Paşa'nın bir çok kabinesinde nâzırlık yapmış veya Âlî Paşa'nın da nâzır olduğu kabinelerde bulunmuş, sadâret kaymakamı (başbakan vekili) olduğu, en uzun müddet kabinede bulunan Tanzimat vezirlerinden bulunduğu halde, belki büyük ilminden çekinilerek, sadrâzam olamamıştır. Üstelik Âlî Paşa, Cevdet Paşa'yı her bakımdan himaye etmiş, kendisi gibi Reşid Paşa yetiştirmesi olan Cevdet Paşa'ya, kendisinden yaşça küçük olmasına rağmen, ilmine hürmeten, saygı göstermiştir. Ölümünden sonra Cevdet Paşa, Âlî Paşa'yı yersiz tenkitlerle hırpalamış, ölmüş bulunan Âlî Paşa bu tenkitlere cevap verememiştir. Tarihçinin, birinci sınıf münekkit(tenkitçi) olması gerektiği fikrine elbette

katılıyorum. Ancak Cevdet Paşa çapında bir hukukçunun, eşsiz tarih bilgisinin de desteğiyle, çok âdilâne hükümlerde bulunması gerekirdi.Büyük ilmine rağmen Âlî Paşa'nın bulunduğu makamlara çıkamamanın kompleksini taşıdığı bana göre muhakkaktır.

Ancak Âlî Paşa'yı da, tarihteki bütün büyük adamlar gibi, elbette tenkit süzgecinden geçirmek gerekir. Hakkındaki tenkitlerin en doğrusu, adam yetiştirmemek hususudur. Bu konudaki tenkitler, doğru gibi görünüyor. Âlî Paşa'nın bu bakımdan sorumluluğu büyüktür. Gerçi hükümdar değildi. Ancak Tanzimat rejiminin, Reşid Paşa'nın hayatında münakaşasız ikinci adamı ve onun ölümünden sonra gene münakaşasız birinci adamı idi. Ondan sonra bu otoritede ve bu liyakatte bir sadrâzam gelmedi. Zâten Âlî Paşa, bazı padişahlar dışında, Osmanlı tarihinde yetişmiş -Reşid Paşa hariç- en büyük diplomat sayılmaktadır. Bütün Osmanlı tarihinin en büyük üç beş sadrâzamından biri olduğu da muhakkaktır. Binâenaleyh böyle bir adamın sorumluluğu, sıradan bir sadrâzamınkine benzemez, çok ağır olmak gerekir. Üstelik Reşid Paşa gibi, Kanûnî Sultan Süleyman'dan sonra, Osmanlı tarihinin, en iyi adam yetiştirmek ve ekip kurmak başarısını gösteren adamının talebesi, yetiştirmesidir.

Memdûh Paşa *Asvât-ı Sudûr*'da kaht-ı ricâl'den Âlî Paşa'yı sorumlu tutarak, hocası Reşid Paşa'nın yolunu terkettiğini, onun için kendisinden sonra kendisinin yerini tutacak kimsenin gelemediğini yazar. Cevdet Paşa *Mâ'rûzât*'ta ayni şeyleri söyler, hattâ daha ileri gider ve Âlî Paşa'yı belirli adamları yükseltmemekle itham eder. Ben bu ithamı, Âlî Paşa'nın ara kabinelerde Cevdet Paşa'yı sadrâzam yap-

mak için çalışmaması şeklinde anlıyorum. Osmanlı tarihinin en yetenekli eyalet valilerinden biri olan Midhat Paşa'yı en büyük eyaletlere getiren Âlî Paşa, Şûrây-ı Devlet gibi üzerine titrediği ve bir parlamento tecrübesi yapmak istediği müessesenin başına gene Midhat Paşa'yı getirmiştir. Ancak Midhat Paşa, merkezî imparatorluk yönetiminde yetersiz kalmıştır. Yetersiz bir insanı ilerletmek mümkün değildir. Mümkün olsa bile, Devlet'e faydası yoktur. Âlî Paşa'nın himaye ettiği daha pek çok insan gösterilebilir. Ancak Reşid Paşa gibi doğrudan doğruya yetiştirdiği ve sonradan büyük adamlar olan kişiler göstermek zordur. İktidardaki Devlet adamlarının, yetenekleri keşfedip yükseltmemelerinin en büyük sebebi kıskançlıktır ve diğer sebepler ikinci derecede kalır. Kıskançlık, yalnız yerini alacağı korkusu ile açıklanamaz. Kendisinden başka büyük adam olmadığını, kendisinin tek adam olduğunu göstermek çarpık duygusu da dahildir. Âlî Paşa'nın bu konuya eğilemediği, çok meşgul olduğu, kendi görevi saymadığı, umursamadığı, insan beğenmediği, adam keşfetmek kabiliyetinden mahrum bulunduğu gibi sebepler de ileri sürülebilir. Fakat dediğim gibi, yükselecek adamın "yolunu kesmek" (Cevdet Paşamız bu tabiri kullanıyor), doğrudan kıskançlık eseridir. Hissî olsa da, şuurlu bir davranış, bir şahsî politika neticesidir. Âlî Paşa'yı, bu bakımdan da ele almaya, tarihçi olarak, onun şahsiyetini ortaya çıkarabilmek için mecburum. Âlî Paşa'nın Türk devletine yaptığı hizmetlerin büyüklüğü, diplomasi yeteneğinin eşsizliği, gözlerimi kamaştırmamahdır.

Muârızlarının -ki çoğu anlı şanlı isimlerdir- devamlı şekilde kapıcı oğlu olduğu üzerinde durmalarının acaba bir sebebi var mıdır? Daha açık söyliyeyim, bu kadar mütevazi bir

menşe, yüksek ailelerden inenlerin daha fazla olduğu bir dünyada, Âlî Paşa'da bir kompleks oluşturmuş mudur? En yakın arkadaşı Fuad Paşa -ki bir Osmanlı aristokratı idi- ile karakter mukayesesinde, bu durum açığa çakartılabilir mi?

Üstelik bir sadrâzamın, fiilen hâriciye'yi de üzerine alarak hem dış münasebetleri, hem dahilî meseleleri yönetmesi kolay değildir. Bütün dış meselelerle bizzat uğraşmıştır ki, bir imparatorluğun dış meselelerinin çeşitliliği ve çapraşıklığı, millî bir devlette yaşıyanların hayal edemiyeceği derecededir. Bir de Cevdet Paşa, Reşid Paşa'nın, Sultan Mahmud yetiştirmesi olduğunu, Âlî Paşa'nın o çevreden yetişmediği için adam yetiştirmediğini yazar. Bu fikrin açıklaması şöyledir: Mutlak bir hükümdarın, adam yetiştirmek ve ilerletmekte bir kompleksi olamıyacağı, bir adamı ne kadar yükseltirse yükseltsin kendisinin çok aşağısında kalacağı muhakkaktır. Taçlı demokrasilerdeki modern hükümdarların ise adam yetiştirmek gibi bir görevleri yoktur, yönetime karışmazlar. Reşid Paşa, sadrâzam olan eniştesinin konağında büyüdü. Adam yetiştirmenin Saray'da olsun, Bâb-i Âlî'de olsun, sadâret konağında olsun, nasıl bir gelenek olduğunu yaşadı. Büyük kabiliyetiyle gerçekten doğru ve isabetli keşifler ve seçmeler yaptı. Âlî Paşa, böyle bir çevreden gelmedi ve adam yetiştirme terbiyesi edinemedi. Ailevî durumu dolayısıyla hissen de adam yetiştirmedi. Cevdet Paşa, bunları söylemek istiyor.

Âlî Paşa'nın karakterindeki ihtiyat, politikasındaki hesaplılık, Fuad Paşa'nın karakterindeki lâubâlîlik, politikasındaki cür'etle çelişir. İki ayrı karakter, denebilir ki, biribirini dengeliyerek mükemmel bir işbirliği yapmışlardır. Âlî Paşa'nın çekingenliği, Fuad Paşa'nın girişgenliği, mutla-

ka aileden geliyor. Fuad Paşa, babası Keçeci-zâde İzzet Molla'nın konağında vezirler, kazaskerler arasında büyüdü. Âlî Paşa'nın baba evinin manzarası, çok değişikti. Âlî Paşa, ilkokula gitti, cami derslerini takip etti, para sıkıntısı çekti. Bir şans eseri olarak kendisini çok genç yaşta başbakanlıkta stajyer kâtip olarak buldu. Şüphesiz olağan üstü yeteneği kendisine yardımcı oldu.Yeni girilen bir muhitte önce "peder-i âlîlerinin kim" olduğu sorulan bir çevrede, Âlî Paşa'nın ne kadar sıkıntılı yıllar atlattığı tahmin edilebilir. Ama Osmanlı düzeninde bir kapıcı oğlunun sadrâzam ve padişah damadı olmasını engelleyici kayıt yoktur. Nitekim Mustafa Reşid Paşa, bu çalışkan kâtibin yeteneğini keşfettiği an, onun kendisi gibi bir aristokrat mı, isimsiz, nesebsiz, yoksul bir babanın sulbünden mi geldiğini, hatırından bile geçirmedi. Onu sadece, gencin kabiliyeti ilgilendiriyordu. Aldığı Osmanlı terbiyesi bunu icab ettiriyordu. Kaldı ki Türkiye, Reşid Paşa'nın efendisi Sultan Mahmud'un yönlendirdiği istikamette, bambaşka bir çağa adım atmaya hazırlanıyordu ve yeni tipte yeni adamlara ihtiyaç vardı.

Âlî Paşa'nın kindarlığı, şüphesiz yukarıda açıklamağa çalıştığımız kompleksi ile birinci derecede ilgilidir.Reşid Paşa, bir çok dâhî gibi, asabî idi, derhal infiâle kapılabilirdi, diplomatik temaslarda sabırlı davranırdı. Aleyhinde olanlarla uğraşırdı. Ancak şahsı hakkında kötülük etmiş olsa dahi, kendisine sığınan ve sözle değilse bile pişman olduğunu gösteren şahsı, derhal affeder ve geçmişte hiç birşey olmamış gibi davranır, bir daha kendisiyle uğraşmazdı. Fuad Paşa, kendisiyle uğraşanlarla uğraşmaz, iltifat da etmez, onlara karşı müsbet veya menfi bir duygu beslemez, mümkün olduğu kadar az görüşür veya hiç

görüşmezdi. Pişmanlık duyanlara, samimiyetlerine inanırsa, bundan böyle hiç bir şey olmamış gibi davranırdı. Âlî Paşa daha değişik bir karakter sergilemektedir. Sevmediği insanlara sevgisizliğini, diğer iki paşanın aksine hiç belli etmez, fırsat kollar, yaptıkları hatanın derecesine göre, onları cezalandırırdı. Buna karşılık Âlî Paşa'yı aldatmak, Reşid ve Fuad Paşalar'ı kandırmaktan çok daha zordu. Hiç bir gösteriş onu kandıramaz, insanlar hakkındaki değerlendirmesine tesir edemezdi.

Âlî Paşa'nın şair Ziyâ Bey (Paşa) ile karşılıklı durumları, Tanzimat tarihinin üzerinde çok durulmuş, gerçekten önemli konularından biridir. Önemlidir, zira Yeni Osmanlılar, ilk ciddî muhalefeti temsil etmişlerdir. Âlî Paşa'nın ölümünde Ziyâ Bey, Paris'te idi. Haberi derhal aldı. İhtimal Mısır valisi İsmail Paşa derecesinde sevindi. Ama zengin olmadığı için, haberi getirene bin altın bahşiş veremedi. Şair olduğu için, Sultân Abdülazîz'e bir kasîde yazdı. Âlî Paşa'nın ölümünden 16 gün sonra yazılıp İstanbul'a hâkan-halîfe'ye gönderilen bu kasîdenin bazı beyitleri şöyledir:

Bir hasm-ı bî-mürüvvete dûş-etdi kim beni
Kalb-î haşîni bilmez-idî rahm-ü şefkati
İtfâya bezl-i himmet-ederdî hased/ile
Her kimde görse zerre fürûğ-î liyâkati
Enzâr-ı lutfun-etmiş-idim celb-efendimin
Abd-î kemînenin bu idî hep kabâhati
Yalvardım-îtizâr-ü tazarrûlar-eyledim
Aslâ tagayyür-etmedi kîn-û husûmeti

Encâm-ı kâr Kıbrıs'a nefy-etmek-istedi
Gördüm ki câna kasd-idi mânâda niyyeti
Bir başka çâre kalmadı tahlîs-i cân-içün
Terk-î diyâra eyledim-âhır/azîmeti

Yıllar önce Büyük Reşid Paşa'nın ölümü için terkîb-i bend şeklinde samimî bir mersiye yazan Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın ölümünde bunları söylüyor. Ziyâ Bey, Reşid Paşa tarafından Sultan Abdülmecid'e tavsiye edilip Mâbeyn kâtibi olmuş, Sultân Abdülazîz ağabeyinin tahtına geçince Saray'daki bu görevi devam etmişti. Emsalsiz zekâsıyle padişaha tesir ederek, Âlî ve Fuad Paşalar'ın otoritesi ile oynamış, onları hâkana tenkit etmişti. Bunları, şairliğinin verdiği şöhretle yapıyordu. Zira bir Mâbeyn kâtibi, padişahla Devlet'i yönetenler hakkında böyle konuşamazdı. Paşaların şikâyeti üzerine Saray'dan uzaklaştırıldı. Hem bunun öcünü almak, hem de ölen Reşid Paşa'nın yerini tutacak tek kişinin kendisi olduğu hakkındaki samimî kanaatini (Midhat Paşa da kendisi için böyle düşünmüştür) yürürlüğe koymak için, devlet görevlisi olduğu halde, çok üst âmirleri olan Âlî ve Fuad Paşalar'la uğraşmaya devam etti. Onların, kendi yolunu kestiğine kani idi. Çok cür'etkâr olan Ziyâ Bey, bir gün Âlî Paşa'yı evinde ziyâret etmek için randevu istedi (randevuyu alan, Ziyâ Bey'in arkadaşlarından dâhiliye müsteşarı Celâl Bey'dir). Âlî Paşa kabûl etti. Başka misafirleri de vardı. Herkesin içinde Âlî Paşa'ya sualler sordu. Sanki bilmiyormuş gibi ve azarlar tarzda Âlî Paşa'ya "Belgrad kal'asını nîçün Sırplılar'a verdiniz?" dedi. Bugün normal bir demokraside, orta decede bir Devlet görevlisi, bir başbakana,

başkalarının içinde böyle hitab edemez. Osmanlı protokol ve terbiyesinin çetrefilliği ise malûmdur. Ziyâ Bey bunları, dâhî kabûl edildiğini bilmenin verdiği cür'etle, şair ve gazeteci olarak şöhretine güvenerek yapıyordu. Ebüzziyâ Tevfik Bey, mensub olduğu Yeni Osmanlılar cemiyetinin liderleri olan Ziyâ ve Kemâl Beyler'in maksadının Âlî Paşa'yı iktidardan düşürmek, icabında Avrupa'daki anarşistlerde görüldüğü şekilde öldürtmek olduğunu yazıyor. Bunlar rivayet olsa bile, Âlî Paşa'nın elbette kulağına gitti. İki lideri ayırmak ve cemiyeti çökertmek veya tesirsiz hâle getirmek için, Ziyâ Bey'i Kıbrıs mutasarrıflığına (valiliğine) ve Kemâl'i Erzurum eyâlet vali muâvinliğine tayin etti. Bilindiği gibi iki devlet görevlisi de tayin yerlerine gitmek şöyle dursun, Avrupa'ya gidip, Âlî Paşa'dan intikam almak isteyen Mustafa Fâzıl Paşa'nın tahsis ettiği büyük maaşlarla orada muhalefete devam ettiler. Gazeteler çıkartıp Türkiye'ye soktular. Yukarıda nakledilen şiirinde Ziyâ Paşa'nın, Âlî Paşa'nın kendi canına kasdetmek için Kıbrıs'a sürdüğü iddiası budur. Kıbrıs gibi güzel bir adanın valiliğinin sürgün sayılması da, Âlî Paşa'nın kimsenin hayatına kasdettiğine dair elimizde tek örnek bulunmaması karşısında bu iddia da, Ziyâ Paşa'ya mahsus mübalağalardır.

Ziyâ Bey'in rütbesi ûlâ idi ki, korgenerale eşit mülkiye rütbesidir. Doğrudan sadrâzam olması için önce bâlâ, sonra vezir rütbelerini kazanması gerekiyordu. Sadrâzam oluncaya kadar, bilindiği gibi, vezirlerden Mahmud Nedim Paşa'nın Âlî Paşa'dan çok daha üstün olduğunu savunup durmuştu. Bir hükümdar için, iktidar makamına şu veya bu partiden kişinin gelmesi fark etmez. Hükümdar, hepsinin üzerindedir. Bir defa da muhalefetin dediği olsun diye, Ziyâ ve Kemâl gibi

dâhîlerin o derecede öğdükleri Mahmud Nedim Paşa'yı, Âlî Paşa'nın ölümünde sadrâzam yaptı. Mahmud Nedim Paşa, Tanzimat esaslarını alt üst etti, keyfî bir yönetim uyguladı, rüşvetler aldı. Yeni Osmanlılar şaşırdılar, utandılar, bu defa Midhat Paşa'yı lanse ettiler (Sultân Azîz bu defa Midhat Paşa yı sadrâzam yaptı, kendisine önemli bir devlet meselesi üzerinde yalan söyleyince azletti). Ziyâ Paşa'nın, bu durumda, Âlî Paşa hakkında söyleyip yazdıklarından pişman olduğu, Nâmık Kemâl'in de ayni pişmanlığı gösterdiği bilinmektedir. Yeni Osmanlılar'dan Menâpîr-zâde Nûri Bey, Âlî Paşa ölüp de Avrupa'dan dönen Ziyâ Bey'e (Paşa) bir gün Beyazıt meydanında rastlar. Ziyâ Bey "Nûri" der, "şimdi öyle bir yerden geliyorum ki, gidebileceğimi aklından bile geçiremezsin!". Nûri Bey "camiye mi gittin?" diye latîfe edince: Ziyâ Paşa "Âlî Paşa'nın kabrine gittim" der, "başının ucuna oturdum 'Âlî beni affet, o kadar aleyhinde bulunmakla ne yediğimi şimdi anlıyorum' dedim, Fâtiha okudum". Ayni şeyi Nâmık Kemâl de yapmıştır.

Âlî Paşa düşmanlarından Kemâl Paşa-zâde Saîd Bey, Paşa'nın ölümünden 41 yıl sonra, 1912'de, gene Âlî Paşa düşmanlarından Ebüzziyâ Tevfik Bey'in çıkardığı *Mecmû'a-i Ebü'z-Ziyâ*'daki makalesinde özetle şöyle der (No. 37): "Hepimiz Âlî Paşa merhumunun düşmanı idik. Bugün, politikasındaki isabeti ve Devlet'e ne büyük hizmetler ettiğini, hepimiz kabûl, tasdik ve teslim etmek mecbûriyetindeyiz".

Bizim Âlî Paşa'yı zamânında yeteri kadar takdir edememize karşılık, Avrupalılar, onun dehâsını bizden önce teşhis etmişlerdir. XIX. asrın en büyük diplomatlarından ve İtalyan birliğinin kurucusu olan ve başbakan sıfatıyla Paris

Kongresi'nde Âlî Paşa ile beraber bulunan Kont Cavour: "Paris Kongresi'nde Âlî Paşa kâbında başka bir diplomat yoktu" der. Ayni kongrede Avusturya'yı temsil eden Baron von Hüber, hâtıralarında, Paris Kongresi'nin en başarılı diplomatı olarak Âlî Paşa'yı gösterir. Üçüncü Napoléon, nâzırlarının yüzüne karşı, Âlî Paşa iktidarında bir hâriciye nâzırı bulunmadığını söyliyerek bakanlarına hakaret eder. İlk Almanya imparatoru olan Prusya kralı Birinci Wilhelm'in, onun şansölyesi Prens Bismarck'ın Âlî Paşa için fikirleri ayni çizgidedir. Daha pek çok şehadet vardır. Bu şehadetlerin, Paşa'nın çok parlak diplomasisine dayandığını belirtmekte fayda vardır. Âlî Paşa'yı sadrâzam olarak pek medhetmezler. Hâriciye nâzırı olarak iktidarına hayranlıklarını belirtirler. Ölümü üzerine Avrupa basınında çıkan yazılar da daha çok diplomatlığını, dehâ sahibi diplomat olduğunu vurgular. Paris gazetelerinde çıkan bir kaç cümle şöyledir:

"Âlî Paşa'nın ölümü, yalnız Türkiye'de değil, Avrupa'da da büyük akisler yapacaktır. Fransız dostu olduğu için vefatını teessürle bildiriyoruz. Âlî ve Fuad Paşalar, Fransız dostu olup, Reşid Paşa tarafından yetiştirilmiş diplomatlardır. Gerçi Reşid Paşa'ya eriştikleri iddia edilemez. Fakat gene de bir diplomat için emsalsiz başarılar kazandılar ve devletlerine büyük menfaatler kazandırdılar, Türkiye'yi büyük tehlikelerden korudular. Âlî Paşa, Fuad Paşa derecesinde hazırcevap değildi ve dilimizi (Fransızca) arkadaşı Fuad Paşa gibi hayrete değer akıcılıkta konuşamazdı. Ama Fransızca yazması, arkadaşından üstündü. Kaleme aldığı notalar, doğrusu örnek diplomatik vesikalardır. Paris Kongresi'nde güneş gibi parlamıştı. Türkler'i sevmiyen diplomatlara

bile, Prens Metternich ve Prens Talleyrand derecesinde bir diplomat olduğunu kabûl ettirdi".

Paşa'yı şahsen tanıyan Charles Mismer şöyle der: "Âlî Paşa, Fuad Paşa gibi derhal karar veremezdi. Ancak uzun hesaplardan sonra verdiği kararı, azimle uygulardı.Fuad Paşa, bizlerle (Avrupalılar'la) her bahsi konuşurdu. Âlî Paşa'nın ağzından lâf almak ise zordu. Konuşmayı istediği gibi idare ettiğinin neden sonra farkına varırdınız. Bir gün İstanbul'daki büyükelçilerden biri bana, Âlî Paşa ile tam iki saat konuştuğunu, kendisinin söylediklerini aynen tekrar edebileceğini, Paşa'nın ise konu üzerinde fikrini açıklıyacak tek kelime bile sarfetmeden konuştuğunu, söyledi. Şüphesiz büyükelçi hangi konu için gelmişse, Türk diplomatı tarafından, mâhirâne şekilde atlatılmıştı".

Paşa'yı şahsen tanıyanlardan Lacour da buna yakın şeyler yazar: "Doğrusu korkunç bir zekâsı var. Dış meseleler üzerindeki bilgisi ve doğru teşhisi, eksiksizdir. Fransızca'yı çok iyi bilmektedir. Ancak ağır konuşur, zira yanlış tek kelime sarfetmekten çekinir. Ama Fransızca yazıları, biz Fransızlar için de sahalarında örnektir".

Bu kadar öğülen bir diplomatı Ziyâ Paşa, *Rûyâ*'sında, Sultân Abdülazîz'e şöyle sunar: "Padişahım, saltanatınızı ortaklıktan ve kendinizi ve halkı esaretten ve mülk-ü devleti tehlike ve âfetten ve hazineyi zaruretten ve askerinizi sefâletten kurtarmak ve taşıdığınız halîfe sıfatının zâyî olan şan ve şöhretini iade etmek isterseniz, herşeyden evvel, bunlara aslî sebep olan Âlî Paşa'yı işten çıkarınız!". Ziyâ Paşa, hemen hemen tipik bir vatan haini portresi çizmiştir.

Ziyâ ile Kemâl'e hayran olan, onların yetiştirmesi ve genç arkadaşları, büyük gazeteci ve yayıncı Ebüzziyâ Tevfik Bey, *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nde, Âlî ve Fuad Paşalar'ı, Reşid Paşa'nın kâbına erişememekle suçlar. Bir büyük adamı daha büyüğü ile mukayese ederek küçültmek, basın polemiğinde beğenilse bile, tarih metodolojisinde makbûl değildir.

Âlî Paşa devrinden hemen sonra gelen Türkler'in şehadetleri ise, Âlî Paşa'nın lehindedir. 9 defa sadrâzam olarak rekor kıran Küçük Saîd Paşa, "Âlî Paşa ile müsâvât (eşitlik) iddia etmek, hayalimden bile geçmez" diye yazar.

Ali Kemâl Bey, *İkdâm* gazetesindeki bir yazısında (14 ramazân 1326) şöyle der: "Ziyâ Paşa'nın *Zafer-nâme*'si elbette edebî eser olarak çok değerlidir. Ancak bu eserin şahsını karalamak için yazıldığı Âlî Paşa'nın öyle diplomatik notaları vardır ki, kaç *Zafer-nâme*'ye değişmek mümkün değildir. Zira yalnız Osmanlı devletinin büyük menfaatlerini en ince şekilde savunmakla kalmaz, bütün İslâm âlemini de Avrupa'ya karşı müdafaa eder".

Ârif Bey, *Başımıza Gelenler* adlı tanınmış kitabında şunları yazar: "Âlî Paşa'nın değerini yaşarken takdir edemedik. Yaptığı şeyler kolay işler değildi. Ulemâ'nın mâkul olmıyan taassubuna, arkadaşlarının aleyhindeki entrikalarına, Saray'ın yersiz müdahalelerine akıllıca mani olmuştur. Âlî Paşa'nın sadrâzam olduğu Devlet-i Aliyye, hâlen (durumu bakımından), mâlen (gelir ve servetçe), îtibâren (itibarı bakımından), berren (ordusu bakımından), bahren (donanması bakımından), gerçekten siyasî haysiyete ve enerjik büyük bir kuvvete sahip sayılıyordu".

Âlî Paşa'nın, imparatorluğun beyni olan Bâb-ı Âlî'deki tavırları ve tutumu, imparatorluğun modern dönemi için, örnek gösterilmektedir. Bir sadrâzam (imparatorluk başbakanı) nasıl konuşur, yazar, oturur, kalkar, hangi durumda nasıl davranır, bütün bunlar Âlî Paşa örneğine göre değerlendirilmiştir. Sonradan her hangi bir durum için "Âlî Paşa şöyle yapardı, böyle yapmıştır" şeklinde Bâb-ı Âlî'de âdetâ bir ictihadlar manzumesi oluştu.

Âlî Paşa, en yakın arkadaşı ve meslekdaşı Fuad Paşa'nın lâubâli tavırlarından, fazla konuşmasından, girginliğinden. sıkılmış, fakat tabiatiyle söz geçirememiştir. Zira Reşid Paşa'nın ölümünden sonra iki Paşa, biribirlerini eşit kabûl ederek hareket etmişlerdir. Fuad Paşa'nın, arkadaşının ihtiyatlı ve hesaplı hareketleriyle alay ettiğini de biliyoruz. Fakat ölümlerinden sonra Bâb-ı Âlî mensuplarına örnek olarak Fuad Paşa'nın değil, Âlî Paşa'nın tutum ve davranışları gösterildi.

O zamana yetişenler, Âlî Paşa'dan daha vakur, terbiyeli, nazik ve ciddî devlet adamı olarak, ancak oğlu Ali Fuad Bey'i gösteriyorlar(*). Tabiî o genç ölmüş, hâriciye nâzırı ve sadrâzam olamamıştır. Âlî Paşa, -önlemek elinden gelmediği için- arkadaşı Fuad Paşa dışında hiç kimsenin kendisiyle lâubâlîlik etmesine izin vermedi. Bu "hiç kimse"ye Sultân Abdülazîz de dahildir. Padişahın da böyle bir hareketine, hâli ve tavrıyla fırsat vermemiştir. Zaten Sultân Azîz, ciddî bir hükümdardı. Ağabeyi Sultan Mecid ise, bazen vezirleriyle şakalaşırdı. Bu ciddî tutumu, bir çok vezir tarafından beğilmedi. Samimiyetsizlikten kibirli olmaya kadar ithamlarla karşılaştı. Halbuki vekar ile kibrin hiç bir il-

gisi yoktur. Tanzimat'ın Üç Büyükler'i, vakur adamlardı. Fuad Paşa gibi şakadan hoşlansalar bile, otoriteleri tamdı. Hiç kimse onlara "kibirli adamlar" diyemez. Kibir, yerini hazmetmemiş insanlarda bulunur. 25 yaşında nâzır (imparatorluk bakanı) olan bir adamın kibre ihtiyacı olmıyacağı âşikârdır.

Âlî Paşa'nın davranışları, sonraki İkinci Abdühamîd' in davranışlarını andırmaktadır. Maiyetlerine daima "siz" diye hitab etmişler, emirlerini kesin şekilde, fakat nezaketle vermişlerdir. Zira her ikisinin de bir emrini yerine getirmemek mümkün değildi. Verdiği emrin yerine getirileceğinden emin olmıyan kişi, sert emir vermeye mecbur kalır. Emin olan için sertlik gerekmez. Tanzimat'ın Üç Büyükler'i, babaları (Sultan Mahmud) mutlak ve çok otoriter bir hükümdar olan Tanzimat hâkanlarını (Sultan Mecid ve Sultân Azîz) disipline almak için gayret göstermiş ve başarmışlardır. Zira Tanzimat, Osmanoğlu hâkan-halîfe'nin, Devlet'in yüce menfaatleri için, geleneksel haklarının bir kısmından, hükûmet ve yargı lehine ferâgat ettiği bir sistemdir. Âlî Paşa'nın istemediği bir başmâbeynci ve başkâtip tayin edilememiştir ki, bilindiği gibi bunlar, padişahın doğrudan kendi adamları, Saray'ın büyük görevlileridir. Padişah, her nâzır için sadrâzamla mutabık kalmaya mecburdu. Sonradan İkinci Abdülhamîd'in yaptığı gibi, istediği vezîri nâzır yapamazdı. Hattâ sadrâzam seçimi gibi şeyhulislâm seçimi de görünüşte hâkan'ın yetkileri içinde bırakılmakla beraber,

---

(*) İkinci Abdülhamîd, Paris büyükelçisi vezirlerden Münir Paşa'ya şu sözü söylemiştir: "müddet-i saltanatımda iki liyâkatli adam gördüm, biri Saîd Paşa, bir Ali Fuad Bey'dir, bunlarm aklı hayra da, şerre de ererdi".

gerçekte böyle değildi. Âlî Paşa ile mutabık kalınmadan şeyhulislâm tayin edilmek mümkün değildi. Sadrâzam seçimi ise, Bâb-ı Âlî yüksek bürokrasisinin geleneklerine uygun olmalıydı. Sultân Azîz, Saray'dan yetişme, fakat değerli bir vezîr olan Nevres Paşa'yı, Bâb-ı Âlî mukavemet ettiği için sadrâzam yapamadı. Şair Ziyâ Paşa'yı hâriciye nâzırı yapmak isteyince yine Bâb-ı Âlî, ihtilâlci saydığı şaire direndi, nâzır olamadı.

Hükûmetteki nâzırları verimli ve dürüst çalıştırmak için padişah korkusu yetmiyordu, yetmediği Âlî Paşa'dan sonra fiilen anlaşıldı. Sadrâzamın otoritesi olması şarttı. Nitekim Âlî Paşa'dan sonra bir çok vezir, sadrâzamlıkta, hattâ nâzırlıklarında başarı gösteremediler. Halbuki bunlar Âlî veya Fuad Paşalar'ın kabinelerinde başarılı hizmet vermiş vezirlerdi. Zira bu paşaların, başarısızlığa karşı nasıl davranacaklarını biliyorlardı.

Âlî Paşa'nın otoritesi ve protokoler terbiyesi, Avrupa'da da çok beğenildi. Hem Avrupa, hem Osmanlı muâşeretini çok iyi biliyor ve uyguluyordu ki, kolay değildir. Zira o devirde ikisinin arasındaki farklar az değildi. Daha gençliğinde Avrupa'da, örnek Saray ve Devlet terbiyesine sahip diplomat olarak gösterilmeye başlandı. Meselâ İngiltere başbakanı ve hâriciye nâzırı Lord Palmerston, bir İspanya infanta'sı (prensesi) için seçilen bir prensi, bir dostuna şöyle tarif etmiştir: "Londra'da ve Paris'te tanıdığınız Türk diplomatı Âlî Paşa kadar edebli ve olgun bir prenstir".

Kusurunu gördüğü memuru yerinden oynatır ve başka şekillerde, fakat mutlaka yasalar çerçevesi içinde cezalandırırdı. Kimseyi idam ettirmedi, öldürtmedi, sürmedi,

habsetmedi. Hepsi için Tanzimat sistemine göre yargı kararı gerekiyordu. Sultân Azîz, bir Devlet adamını sürmek istedi. Âlî Paşa "Tanzîmât hatt-ı hümâyûnuna mugayirdir, asla mesağ göstermem" diyerek engelledi. Âlî Paşa'dan hemen sonra sürgün, en kolay ceza hâlinde uygulanmıştır. Tabiî Tanzimat sisteminden de büyük parçalar dökülmüştür. Kusurunu gördüğü görevliyi, bir vasıtayla veya bizzat sözle uyarırdı. Kusuruna devam eden kişi, mutlaka cezalandırılacağını bilirdi.

Az konuşmakla beraber, özel meclislerde nükteler yapan çok zeki, zarif bir adamdı. Bazı şiirleri de vardır. Üstâdı Reşid Paşa'nın ölümüne şu güzel "târîh" mısraını düşürmüştür: Reşid Pâşâ'ya Cennet/oldu makaam (1274). Türkçe, bilhassa Fransızca nesri kuvvetlidir ve diplomatik notaları, örnek mükemmelliktedir. Yazısı çok güzeldir. Rik'a yazısında seçkin bir hattattır (İbnülemin Mahmud Kemal İnal üstâdımız, *Son Hattatlar* adlı eserine Âlî Paşa ile oğlu Ali Fuad Bey'i, rik'a hattatları arasına biyografileri ile beraber almıştır).

Tabiî Âlî Paşa, Fuad Paşa gibi nükteleri dilden dile gezmiş bir kişi değildir. Ancak güzel fıkraları vardır. Mustafa Reşid Paşa'nın kabinesinde Âlî Paşa hâriciye nâzırı ve Fuad Paşa sadâret müsteşarı idiler. Âlî Paşa, Sultan Abdülmecid'le görüşürken, bir cümlesinde sadrâzam Reşid Paşa'yı tenkid eder ve bu tenkidini arkadaşı Fuad Paşa'ya söyler. Padişah da, hâriciye nâzırının tenkidini sadrâzama bildirir. Büyük Reşid Paşa'nın kan beynine sıçrar. Zira böyle bir tenkit, Tanzimat rejiminde yasaktır. Sadrâzamın icraatını beğenmiyen nâzır, istifaya mecburdur, padişaha şikâyet diye bir müessese Tanzimat'tan öncesinde kalmıştır. Reşid Paşa,

kabine toplantısına gelir. Suratı bir karıştır. Niye bir karış olduğunu Âlî Paşa derhal anlar. Önündeki küçük not kâğıdına, *Mevlid*'in şu beytini yazarak, yanındaki Fuad Paşa'ya verir: Bî-hurûf-î lafz-u savt-ol Pâdişâh-Mustafâ'yâ söyledî bî-iştibâh".

Âlî Paşa, Türk Musikisi'ni de çok sevmektedir ve zevkle dinlemektedir. Ancak musikiyi ne dereceye kadar bildiğini tesbit mümkün olmadı. Mevlevî muhibbi idi. Büyük Dede'nin en değerli öğrencilerinden Mutâf-zâde Hacı Ahmed Efendi (1810-1883), Âlî Paşa konağında imam idi (1868'de Mısır kadısı oldu). Büyük Dede'nin diğer bir çok değerli öğrencisi olanYağlıkçı-zâde Bursalı Ahmed Efendi, Âlî Paşa konağında hâfız-ı kütübdü. Âlî Paşa konak ve yalısında musiki icrâ edildiği bilinmektedir.

Âlî Paşa, Büyük Devletler'in aralarında anlaşamadıkları için hep birden Osmanlı Devleti'ni paylaşmadıklarını biliyordu. Hiç bir zaman anlaşamıyacaklarını da biliyordu. Kayba uğramamak için taviz verirdi. Ancak şiddetle direnmesini de bilirdi. Avusturya'nın bir müdahalesini nasıl önlediğini *Mâ'rûzât*'ında anlatan Cevdet Paşa "Âlî Paşa'nın bu metâneti hatırıma geldikçe onu hayr ile yâd ediyorum" diye yazıyor. Cevdet Paşa, kendisini şeyhulislâm yapmadığı, mülkiye sınıfına geçmeye mecbur ettiği için Âlî Paşa'ya arada haksız târizlerde bulunmakla beraber, yer yer büyüklüğünü de belirtir. Nitekim "Âlî Paşa'dan sonra sadâretin tadı kaçtı" tarihî cümlesini kullanır (s.215). Ancak Âlî Paşa'dan sonra kendisinin sadrâzam olması gerektiğini açıkça yazar (s. 218). Âlî Paşa'nın, yalnız Bâb-ı Âlî'nin itibarını ve Devlet'i

yönetmek tekelini değil, hâkan-halîfe'nin dokunulmazlığını da, üstâdı Reşid Paşa kadar olmasa bile başarıyla savunduğunu kaydeder (s.226). Âlî Paşa'nın ölümüne kadar, tıpkı Batı Avrupa'nın taçlı demokrasilerinde olduğu gibi, icraattan hükümdarın masûn bulunan şahsına hiç bir tenkit yapılamazdı. Herkes icraatın hükûmete ait olduğunu bilirdi. Âlî Paşa'dan sonra değersiz vezirler, kendi başarısızlıklarını, hükümdarın üzerine atmaya başladılar. Bu çok önemli noktaya, Cevdet Paşa, dikkatleri çekmiştir.

Tutumlu bir adam olan Cevdet Paşa, Âlî Paşa'nın giderek konak masraflarını ve aile bütçesini kontrol edemez olduğunu, zamanla sadâret maaşının yetmediğini, zira aylık giderinin 3 ilâ 4 bin altına vardığını kayıt ve tenkid eder (s.7). Paris'te Üçüncü İmparatorluk savurganlığına paralel olarak İstanbul'da da Tanzîmât savurganlığının geliştiği günlerdir.

Âlî Paşa, ulemâ sınıfını da zabt-u rabt altına alıp otoritesi altında tutmaya itina etti (*Mâ'rûzât*, 47 vs). İmparatorlukta Türk unsuruna dikkat ediliyordu. Cevdet Paşa (s. 44) "Devlet-i Aliyye'nin unsûr-i aslîsi olan Türkler'in" imparatorluğun olur olmaz ülkelerinde asker olarak "çürütülmesine" dikkat edilmek gerektiğini yazar. Fuad Paşa: "Sokollu ve Köprülü gelip de şu zamanı görseler, onların zamanında iş görmek kolaydı, marifet şimdiki zamanın müşkilâtını haletmektir" demiştir (*Mâ'rûzât*, 49). Âlî Paşa, demiryollarına çok önem vermiştir (s. 203)

Gene asrın en büyük tarihçisi Cevdet Paşa, "Reşid Paşa'nın ölümünde onun bir kısım kabiliyetleri bir tarafta kaldı (yani başka kimsede görülmedi), en büyük kabiliyetle-

rine ise Âlî ve Fuad Paşalar vâris oldu" der (*Tezâkir*, 42-3). Fuad Paşa'nın hanımı gibi Âlî Paşa'nın hanımının da Hânedân hanımları derecesinde lükse düşkün olduklarını ifâde eder (s.42). Cevdet Paşa, padişahların yalnız yemek yemeleri kanun olduğu halde, ilk defa Galler Prensi (Yedinci Edward) İstanbul'u resmen ziyaret ettiği zaman, Sultân Abdülazîz'in Göksu Kasrı'nda yemek verdiğini ve ilk defa olarak sofrasında davetliler bulundurduğunu yazar ki, bunlar Sadrâzam Fuad Paşa, Âlî Paşa, Yusuf Kâmil Paşa, Mütercim Rüşdî Paşa, İngiltere büyükelçisi, bir İngiliz generali ve bir amirali olduğunu kaydeder (s. 264). Bu suretle Âlî Paşa, padişahla beraber yemek yiyen ilk 4 Devlet adamından biridir.

Cevdet Paşa, Kırım Savaşı'nda Rusya'nın harbe son verilmesi talebinin, Fransa'ya uyan Âlî ve Fuad Paşa'ca kabûl edildiğini, savaşın bu suretle bittiğini yazar (*Tezâkir*, II, 65). Reşid Paşa ise, savaşı uzatmak hususunda İngiltere ile mutâbıktı ve daha büyük menfaatler ümîd ediyordu. Ancak iktidarda değildi. Âlî Paşa sulhu kabûl edince, İngiltere'ye yapacak bir şey düşmedi. Gene Cevdet Paşa (IV, 28) Mültecîler Meselesi'nin kahramanının Reşid Paşa olduğunu, Fuad Efendi'nin Rusya ve Avusturya'yı Türkiye'yi doğrudan ilgilendirmeyen bir meselede gücendirmenin doğru olmadığını savunduğunu (bu takdirde Reşid Paşa'nın planını bilmemesi gerekir) Âlî Paşa'nın da onun tarafını tutar gibi olduğunu, fakat Reşid Paşa karar verince birlikte çalışıp büyük başarı elde edildiğini yazar. Gene Cevdet Paşa, Âlî Paşa'nın, Reşid Paşa gibi değerli adamları değil, daha çok kendisine mensup bulunmak şartıyle değersiz adamları himâye ettiği ithamında bulunur (I, 38). Âlî Paşa'nın Arapça'sının yeterli olmadığını da itina ile kaydeder (IV, 63). Cevdet Paşa,

Âlî Paşa'nın sadârette halefi olarak kendisinin (Cevdet Paşa'nın) görüldüğü için, vezirlerin, Âlî Paşa ile arasını bozmak istediklerini, bir ara muvaffak olduklarını, sonra Âlî Paşa'nın entrikayı anlayıp gene kendisine teveccüh ettiğini yazar (IV, 96). Ama *Mâ'rûzât*'ında kullandığı ayni tarihî cümleyi 40. *Tezâkir*'inde de kullanarak, tarih ilmi bakımından doğru olan şu hükmü verir: "Âlî Paşa'nın vefatından sonra sadâretin tadı kaçtı. Her kim sadrâzam olsa az vakit zarfında rezâletle uzaklaşması olağan hâle geldi".

XIX. asrın önemli olaylarından olan Paris Muâhedesi'nin imzası, Paris'te ve diğer başkentlerde şenliklerle kutlanmıştı. Paris'te toplar atıldı ve geçit resmi yapıldı. Âlî Paşa, Paris'teki Türk sefâret-hânesinde balo verdi. İmparator Napoléon, baloya gelip, Âlî Paşa'yı ve büyükelçimiz Cemil Paşa'yı (Büyük Reşid Paşa'nın oğludur) kutladı. Paris Konfreransı'nda Avusturya'yı temsil eden Kont von Hübner *Neuf Ans de Souvenirs d'Un Ambassadeur d'Autriche à Paris* adlı hâtırâtında, Âlî Paşa'nın büyük bir vatanperver, çok tesirli bir şahsiyet, vakur, çok zekî, politik meselelerde derinlemesine tecrübeli ve bilgili, kongrenin en başarılı diplomatı olduğunu belirtir.Viyana'da olduğu gibi Paris'te de Âlî Paşa, sadece resmî celselere katılmakla yetinmemiş, diğer murahhaslarla ayrı ayrı uzun kulis görüşmeleri yaptıktan sonra celselere girmiştir. Fransa'da İkinci İmparatorluğun diplomasi tarihini yazan Touvenel, Âlî Paşa'nın İmparator Napoléon'u milliyetçilik ilkesinin uygulanması hususunda uyardığını, ancak imparatora fikrini kabûl ettiremediğini yazar. Sonradan hangisinin geleceği gördüğü malûm olduğu için, fazla söze lüzum yoktur. Ancak Âlî Paşa, herhalde asker olmadığı için, Prusya savaşında

Fransa'nın galip geleceğini tahmin etmiştir. Ama Dünya'daki genel görüşün de bu olduğunu, savaş başlayınca İstanbul'da yalnız Sultân Abdülazîz'in Prusya'nın kazanacağını söyleyip, diğer Türk müşir ve vezirlerininin Fransa'nın galibiyetinden şüphe etmediklerini belirtmek yerinde olur.

Von Hübner hâtıralarında, Fuad Paşa'nın mükemmel salon adamı büyük bir diplomat olduğunu, fakat Âlî Paşa derecesine çıkamadığını belirtir. Rus diplomatları, başta ünlü panslavist lider Orgeneral Kont İgnatiev olmak üzere, Âlî Paşa'yı tenkid ederler ki, Rus menfaatlerine ne kadar engel olduğuna delildir. Nitekim Âlî Paşa'nın şu nüktesi ünlüdür: "Ne zaman bir siyasî mesele üzerinde tereddüt etsem, Rusya büyükelçisini çağırır, fikrini sorarım, dediğinin aksini uygularım ve devletimizin menfaatinin hangi istikamette olduğunu tayin ederim!".

IV

KAYNAKLAR

Âli Paşa için başlıca kaynaklar, Cevdet Paşa'nın *Mâ'rûzât* ve *Tezâkir*'i ile, Lutfî Efendi'nin *Târih*'i, A.F. Türkgeldi'nin *Ricâl* ve *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*'si, *Takvîm-i Vekaayî'*, İstanbul ve Avrupa gazeteleridir. En iyi ve etraflı biyografisini İ.M.K.İnal yazmıştır. Ancak aşağıda künyeleri verilen kitaplarda da, Paşa hakkında, çok defa vaz geçilmiş bilgiler mevcuttur. Tanzîmât dönemi Türkiye tarihi üzerinde hemen her kitap ve yazıda Âli Paşa'nın adı geçer. Bunların hepsini göstermek, bu monografinin sınırlarını aşar.

- Abdurrahmân Şeref Efendi (Bey), *Târih Musâhebeleri*, İstanbul 1917, 1925 (yeni harflerle de baskısı var); *Fuâd Paşa Konağı*, TOEM, I, 129 v.dd.

- Adel Ismail, *Historie du Liban du XVIIe Siècle à Nos Jours*, IV, Beyrût 1958, s.352-75.

- Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâb*, Istanbul, 1877-8, 1906.

- Ahmed Sâib Bey, *Vak'a-i Sultân Abdülazîz*, Kaahire, 2: 1908.

- Aksüt (Ali Kemâlî), *Sultân Azîz'in Mısır ve Avrupa Seyâhati*, Istanbul 1944.

- Ali Rızâ ve Mehmed Galib Beyler, *Onüçüncü Asr-ı Hicrî'de Istanbul Hayâtı*, Istanbul, eski ve yeni harflerle iki baskı.

- Ali Suâvî Efendi, *Âlî Paşa'nın Siyâseti,* Istanbul 1907.

- Altınay (Ahmed Refik), *Türkiye'de Mültecîler Mes'elesi,* TTE nş., Istanbul 1926; *Fuâd Efendi'nin Çar Birinci Nikola ile Mülâkaatı,* TOEM, XV, 361 v.dd.

- Ancel (Jacques), *Manuel Historique de la Question d'Orient,* Paris 1923 ve bir çok baskı.

- Bowen (Harold), *Âlî Pasha, EI, n.é.,* I, 408a-9b.

- Cevdet Paşa, *Tezâkir,* C.Baysun nş., 3 c., TTK, Ankara 1953, 1960, 1963; *Mâ'rûzât,* Yusuf Halaçoğlu nş., Istanbul 1980.

- Challemel-Lacour, *Les Hommes d'Etat de la Turquie, Revue des Deux Mondes,* 15.2.1868, Paris, s.917-23, Tr. trc. *Türkiye Ricâl-i Devleti,* Istanbul 1918.

- Curcî Zeydân, *Meşâhîrü'ş-Şark,* 2 c., Kahire 1902.

- Dânişmend (İsmâil Hâmî), *İzahlı Osmanlı Târîhi Kronolojisi,* IV, Istanbul 1955.

- Davison (R.H.), *Fuâd Pasha, EI, nouvelle édition,* IV, 1964, s.956b-8a; *The Question of Fuad Paşa's Political Testament, Belleten,* XXIII-89, 1959, 119-36; *Reform in the Ottoman Empire (1856-76),* Princeton 1963.

- Debidour (A.), *Histoire Diplomatique de l'Europe,* Paris 1891.

- Dempwolff, *Serial und Hoche Pforte,* Viyana 1876.

- Desthilhes (M.), *Confidences sur la Turquie,* Paris 1856.

- Devereux (Robert), *The First Ottoman Consitutional Period,* Baltimore 1963.

- Durand (Baron), *Un Séjour à l'Ambassade de France à Constantinople,* Paris 1902.

- Ebü'z-zıyâ Tevfîk Bey, *Yeni Osmânlılar Târîhi, Tasvîr-i Efkâr,* 1909, tefrika, Ziyad Ebüzziya nş., 3 c., Istanbul 1974.

- Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat,* 2 c., Paris, 1882-4, Tr.trc. Ali Reşâd, Istanbul 1908.

- Fatma Aliyye Hanım, *Cevdet Paşa ve Zamânı,* Istanbul 1914.

- Fatîn Efendi, *Tezkire,* Istanbul, 1271 = 1855.

- Freeman (E.-A.), *The Ottoman Power in Europe,* Londra 1877.

- Fuâd Paşa (Keçeci-zâde), *Vasiyyet-nâme-i Siyâsî,* Cenevre, 1314=1896; *Karadağ Lâyihası, Üss-i İnkılâb,* 297 v.dd.'nda verilmiştir; Paşa'nın çeşitli raporları ve nâmeleri ise *Muharrerât-ı Nâdire*'de mevcuttur.

- Gardey, *Voyage du Sultan Abd ul Aziz de Stamboul au Caire,* Paris 1865.

- *Gotha, Almanach de,* ilgili yıllar.

- Gökbilgin (M.Tayyib), *Cebel-i Lübnân Mes'elesi (1840-61), Belleten,* X-40, 1946.

- Gövsa (İbrâhim Alâeddin), *Türk Meşhurları Ansiklopedisi,* Istanbul 1944.

- Hayreddin Bey, *Vesâik-ı Târîhıyye ve Siyâsiyye*, Istanbul, 1326=1908.

- Istanbul, Paris, Londra, Viyana ve diğer merkezlerde çıkan 1869'dan önceki gazeteler, dergiler, yıllıklar, ansiklopediler.

- İnal (İbnülemin Mahmud Kemal), *Son Sadrâzamlar*, Istanbul 1940, I, 149-95 ve XIV, 1953'teki fihrist; *Son Asır Türk Şâirleri*, 12 c., 1930-42 ve sonraki baskı; *Konak Mes'elesi*, Istanbul, 1328=1910.

- Iorga (Nicolas), *Geschichte des Osmanischen Reisches*, V, Gotha 1913, bu cildin Tr. trc.de var.

- Jonquière (de la), *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 2: 1897.

- Jouplain (M.), *La Question du Liban*, Paris 1908, s.414-82.

- Köprülü (Orhan F.), *Fuâd Paşa*, *İA*, IV, 1945, s.672b-81b.

- Kuntay (Midhat Cemâl), *Nâmık Kemâl*, 3 c., Istanbul, 1944-56.

- Lammens (H.), *La Syrie*, II, Beyrût 1921.

- Lutfî Efendi, *Târîh*, VII-XIV, TTK Küt., Ankara (c.7, 8 9 ve 10 basılı).

- Maârif Vekâleti, *Tanzîmât*, Istanbul 1940 (makaleler dergisi).

- Mahmûd Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakıykat*, 3 c., Istanbul, 1908-9, 10 yeni harflerle de basıldı.

- Melek-Hanum, *Six Years in Europe*, Londra 1873.

- Memdûh Paşa, *Asvât-ı Sudûr*, İzmir 1910; *Mir'ât-ı Şü'ûnât*, İzmir 1910; *Serâir-i Siyâsiyye*, Istanbul 1907; *Hal'ler ve İclâslar*, İzmir 1910; *Kuvvet-i Ikbâl ve Alâmet-i Zevâl*, Istanbul 1911.

- Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret* ve *Mir'ât-ı Hayret*, Istanbul 1908 (bu iki ciltlik hâtıraların Fr. ve İng.trc.leri de var).

- Millingen (Frederick), *La Turquie sous le Règne d'Abd-ul-Aziz*, Brüksel 1868.

- Mismer (Cherles), *Souvenirs du Monde Musulman*, Paris 1892; *Soirées de Constantinople*, Paris 1870.

- Mordtmann (A.D.), *Stanbul das Moderne Türkentum*, 2 c., Leipzig, 1877-8.

- Öztuna (Yılmaz), *Büyük Türkiye Tarihi*, 14 c., Istanbul, 1977-9; *Osmanlı Devleti Tarihi*, 2 c., Istanbul 1986 ve Ar.trc.Kahire 1988; Osmanlı aileleri (daha basılmadı).

- Pâkalın (Mehmed Zekî), *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*, 5 c., Istanbul, 1940-48; *Tanzîmât Mâliye Nâzırları*, 2 c., Istanbul, 1939-40; *Sicill-i Osmânî Zeyli*, yazma.

- Riker (T.W.), *The Making of Roumania*, Londra 1931, s.155-80 ve endeks.

- Rif'at Efendi, *Verdü'l-Hadâık*, Istanbul, tarihsiz ve Freiburg 1970; s.67-71.

- Salâhaddin Bey (Mehmed), *Bir Türk Diplomatının Evrâk-ı Siyâsiyyesi*, Istanbul, 1306-1889.

- *Sâl-nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, Istanbul, ilgili yıllar; kezâ *Hâriciyye Nezâreti Sâl-nâmesi* (bu yalnız 3 defa çıkmıştır).

- Schwitzer (H.de), *Trois Sultans d'Abdul Aziz à Abdul Hamid*, Paris 1900.

- *Statesman's Year-Book, The*, Londra, 1864-71 yılları, Frederick Martin nş.

- Süreyyâ Bey (Mehmed), *Sicill-i 'Osmânî*, 4 c., Istanbul, 1891-7 ve Almanya tıpkı baskısı; *Nuhbetü'l-Vekaayî'*, Istanbul, tarihsiz.

- Şehsüvaroğlu (Halûk Y.), *Sultân Azîz*, Istanbul 1949.

- Şemseddin Sâmi Bey, *Kaamûsü'l-â'lâm*, 6 c., Istanbul.

- Tâhir Bey (Bursalı Mehmed), *Osmânlı Müellifleri*, II, 374.

- *Takvîm-i Vekaayî'*, Istanbul, ilgili yıllar (1872 öncesi).

- Tanpınar (Ahmed Hamdi), *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyâtı Târîhi*, Istanbul, 2: 1956.

- Tansel (Fevziye Abdullah), *Nâmık Kemâl'in Mektubları*, 4 c., TTK, 1967-86.

- Temperley (H.), *England and the Near East*, Londra 1936.

- Testa (Baron I. de), *Recueil des Traités de la Porte Ottomane*, Paris, 1884-1911, c.VI-VIII (*Mecmû'a-i Muâhedât*'ta bazılarının Tr.leri vardır).

- Türkgeldi (Ali Fuad), *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, B.S. Baykal nş., 3 c., TTK, Ankara, 1957-86; *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Istanbul 1928; *Fuâd Paşa'ya âid Fıkralar, Servet-i Fünûn*, 1927, no. 148 ve 149.

- Ubicini (A.) ve Pavet de Courteille, *Etat Présent de l'Empire Ottoman*, Paris 1876 (daha önceki baskıları ve trc.leri var).

- Valmy (Duc de), *La Turquie et l'Europe*, Paris 1867.

- Velay (A.du), *Essai sur l'Histoire Financière de la Turquie*, Paris 1903, s.174-96, 260-95.

- Werner (Franz von) Murad Efendi, *Türkische Skizzen*, Leipzig 1877.

- Zıyâ Paşa, *Zafer-nâme; Verâset Mektûbları; Hürriyyet* gazetesindeki (Londra, sonra Cenevre) makaleleri.